

Περὶ τὴν καταλογογράφηση τῶν μουσικῶν χειρογράφων τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΑΛΙΤΙΚΗ καταλογογράφηση τῶν ἀποκειμένων στὴ νησιωτικῇ Ἑλλάδι χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μουσικῆς προεστράπη ὁ γράφων, ἐκ τῶν φοιτητικῶν ἡδὴ χρόνων αὐτοῦ, ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Γρηγόριο Θ. Στάθη¹. Ἐπρόκειτο, ἀναμφιβόλως,

1. Εἶναι γνωστό, πανελληνίως καὶ διεθνῶς, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν καταλογογράφηση τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἔργο τοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη (ἐκτὸς τῶν ἀναφερομένων στὴ συνέχεια σχετικῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν βλ. καὶ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ καθόλου ἔργου τοῦ ἐξονομασθέντος καθηγητοῦ στὸ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἑργογραφία Γρηγορίου Θ. Στάθη). Εἰδικότερα, ὅσοι μαθητεύσαμε κοντὰ του διαπιστώσαμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητός του ἐξέλαβε ὡς προσωπικὸ χρέος τὴν ἀνατροπὴ ὅσων μὲ ἀρνητικὴ χροιά καὶ δυσοίωνα προοπτικὴ σημειώνονται στὰ προλεγόμενα τῆς σπουδαίας μουσικῆς ἐκδόσεως Πανδέκτη 1 (1850), σ. δ', ὑποσημ. (α'), σχετικῶς πρὸς τὴν ἄγνοια τῆς σημειογραφίας τῶν πρὸ τοῦ 1814 μουσικῶν χειρογράφων: «...ὡν δὲ κεῖνται φεῦ! ἄφωνα καὶ κωφὰ σημεῖα, τεθαμμένα εἰς πολλὰς Μοναστηρίων βιβλιοθήκας, ὡς εἰς νεκρικοὺς λάρνακας, ἐφ' ὧν ματαίως περιπλανᾶται τὸ περίεργον ὄμμα τοῦ τὰ ἀρχαῖα καὶ πάτρια τεθηπότης ὑστεροχρόνου μουσικοῦ, καὶ περὶ ᾧ ὡς <εἰς> περικεκλεισμένον καὶ ἐσφραγισμένον θησαυρὸν καθεύδεται σκυθρωπὴ καὶ βαθυμέριμος τοῦ καθ' ἡμᾶς πεφωτισμένου αἰῶνος ἡ φιλολογικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ σοφία, ἀμυδρὰς ὑποθάλλουσα ἐλπίδας, εἴπως δυνήσεται ἐξ αὐτῶν ἀνακαλῦψαι τι πρὸς διασάφισιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς προσφῶδίας, καὶ τῶν πολυδρυλῆτων νόμων καὶ ῥυθμῶν τῆς καθ' Ἑλλήνας Μουσικῆς...». Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὸ παράθεμα ποὺ ὁ ἴδιος προτάσσει σὲ σχετικὴ ὁμιλία του γιὰ τὰ ἐκ τῆς καταλογογραφήσεως τῶν μουσικῶν χειρογράφων προκύπτοντα ὀφέλη (βλ. ΣΤΑΘΗ, *Ἡ καταλογογράφηση*, σ. 16), παράθεμα τὸ ὁποῖο περιγράφει ἀδρομερῶς τοὺς στόχους τῆς «μετὰ ἀσκητικῆς ὄντως ἐγκαρτερήσεως», κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ μακαριστοῦ μητροπολίτου Κοζάνης κυροῦ Διονυσίου (βλ. αὐτόν, σ. 15), μεγαλεπήβολης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ καταλογογράφηση τῶν μουσικῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὁ ἴδιος, πάλι, ἐξομολογήθηκε χαρακτηριστικῶς «Αἱ σκιαὶ τῶν μελουργῶν, τῶν ποιητῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν βιβλιογράφων, αἱ σκιαὶ ἁλίου αὐτοῦ τοῦ ἀπολησμονημένου κόσμου τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων, ποὺ ἐγείμιζαν τὰ ὄνειρά μου κατὰ τὰς μακρὰς νύκτας τοῦ

περί ἄκρως δελεαστικῆς ἀλλὰ καὶ φιλοδόξου προτάσεως, πρὸς ὑλοποίησιν τῆς ὁποίας εὐχαρίστως ἐργαζόμεσθε ἔκτοτε, ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς συντάξεως σειρᾶς ὅλης περιγραφικῶν καταλόγων, ὁμοειδῶν ἐκείνων τοῦ Ἁγίου Ὁρους². Τὸ παρὸν κείμενο, διὰ τοῦ ὁποίου ὁροθετεῖται ἀπλῶς τὸ ὅλο ἐγχείρημα καὶ ἀνιχνεύεται πρωτογενῶς ἡ χρησιμότητά του, ἃς λογισθεῖ ὡς πρόδρομὴ ἀνακοίνωση τῆς συγκεκριμένης –καὶ ἐν ἐξελίξει ἤδη– ἀπόπειρας καταλογογραφήσεως τοῦ συνόλου τῶν μουσικῶν χειρογράφων τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος.

Ὁ στόχος πρὸς τὸν ὁποῖο κατατείνει ἡ ἐν λόγῳ ἔρευνα εἶναι σαφές ὅτι ἐκτείνεται σὲ διττὴ κατεύθυνση· ἀποσκοπεῖ, πρῶτον, στὸν ἐντοπισμὸ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ στῆ συνέχεια περιγραφῆ τῶν ἀποκειμένων στίς διάφορες ἐλληνικὲς νήσους μουσικῶν κωδίκων καὶ ἀποβλέπει, δεύτερον, στὴ διακρίβωση καὶ εἰδικότερη μελέτῃ τῆς κατὰ νήσους ψαλτικῆς παραδόσεως. Περιττό, βεβαίως, νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι γιὰ τὴν ἐπιτυχὴ καὶ ἄρτια διαπραγμάτευση τοῦ τελευταίου ζητουμένου πρέπει ἐπικουρικῶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν σχετικὰ δεδομένα τόσο ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους γνωστούς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς κώδικες τῆς ψαλτικῆς τέχνης ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ὑφισταμένης βιβλιογραφίας. Ὑπ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴν, σαφῶς προβάλλεται καὶ ἓνα τρίτο στάδιο –ποὺ προϋποθέτει, βεβαίως, τὴν ὀλοκλήρωση τῶν δύο πρώτων–, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ περιγραφεῖ καὶ ὡς ὁ οὐσιαστικὸς σκοπὸς τῆς ἔρευνας· ὁμιλοῦμε γιὰ τὴν ἱκανότητα εὐρύτατης ἐποπτείας ἐπὶ τῆς ἐν γένει νησιωτικῆς ψαλτικῆς παραδόσεως τῆς Ἑλλάδος, ποὺ θὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή χρησίμων ἐπὶ μέρους συμπερασμάτων, συσχετισμῶν καὶ λοιπῶν γενικῶν παρατηρήσεων.

Ἀποτελεῖ γεγονὸς ἀναντίρρητο ὅτι ἡ συμβολὴ τῶν νησιωτῶν θεραπόντων ὄλων τῶν ἐκφάνσεων καὶ παραμέτρων τῆς ψαλτικῆς τέχνης στὴν προαγωγὴ τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀνεκτίμητη· τοῦτο τεκμαίρεται ἀπὸ ἀπλὴ καὶ μόνον φυλλομέτρηση τῶν καταλογογραφημένων σήμερα μουσικῶν κωδίκων ἢ ἀπὸ ἀδρομερῇ μνεῖα τῶν πλέον βασικῶν ἐκπροσώπων τῶν διαφόρων ἐλληνικῶν νήσων καὶ στοιχειώδη ἐπισήμανση τῆς

Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀλδιῶνος συνεχρότησαν χορείαν καὶ με' ἄφατα ψάλματα ἐτόνιζον τὴν πρόσκλησίν τους νὰ μεταβῶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, διὰ νὰ ἀνασύρω τὸν πέπλον τῆς λήθης ἀπ' αὐτῶν!» (βλ. αὐτόθι, σ. 21-22). Ἀπὸ παρόμοια κίνητρα οἰστρηλατεῖται καὶ τὸ ἐδῶ περιγραφόμενον προσωπικὸ μας ἐγχείρημα.

2. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'-Δ'*.

συνδρομῆς ἐκάστου σὲ πτυχὲς τῆς τέχνης ὅπως ἡ κωδικογραφία, ἡ μελοποιία, ἡ διδασκαλία, ἡ ψαλτικὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἄλλες. Ἡδὴ θέματα ὅπως ἡ *προσωπικότητα Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου καὶ ἡ συμβολή του στὴ θεωρία τῆς μουσικῆς τέχνης*³ ἢ ἡ *ἀνδρῆση τῆς ψαλτικῆς τέχνης στὴν Κρήτη κατὰ τοὺς 15^ο καὶ 16^ο αἰῶνες*⁴, ἀπετέλεσαν ἀντικείμενο ἄκρως ἐξειδικευμένης ἐρεύνης γιὰ τὴν ἐκπόνηση σχετικῶν διδακτορικῶν διατριβῶν. Παρομοίαις μεταχειρίσεως εἶναι δυνατόν νὰ τύχουν στὸ μέλλον καὶ ἄλλα παρεμφερῆ θέματα, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐν πολλοῖς ιδιότυπη ψαλτικὴ παράδοση τῶν Ἰονίων νήσων⁵, ἡ κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν 15^ο καὶ 16^ο κυρίως αἰώνων θαυμαστὴ ἀκμὴ τῆς μουσικῆς τέχνης στὴν Κύπρο⁶, ἢ καὶ ἡ ὁμοειδὴς λεσβιακὴ μουσικὴ παράδοση, μὲ ἀξιοθαύμαστη διαχρονικὴ συνέχεια, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ κατὰ τὸν 16^ο αἰῶνα πολυπληθὺς παραγωγὴ τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος, μὲ κυριότερους γνωστοὺς σήμερα ἐκπροσώπους τοὺς περιωνύμους ἱερομονάχους κωδικογράφους Κλήμεντα⁷ καὶ Σεραφεῖμ⁸ τοὺς Μυτιληναίους.

3. Βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἀπόστολος Κώνστας ὁ Χίος.

4. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἀνδρῆση τῆς ψαλτικῆς τέχνης στὴν Κρήτη.

5. Πρωτογενεῖς σχετικὲς παρατηρήσεις βλ. ἐνδεικτικῶς στὶς ἐπόμενες μελέτες: ΓΡΙΤΣΑΝΗ, Περὶ τῆς τῶν Ἰονίων νήσων ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Περὶ τῆς ἐν Ἐπτανήσῳ ἰδιορρύθμου βυζαντινῆς μουσικῆς. Πρὸς καὶ κατωτέρω, ὑποσημ. 12-16 καὶ 86.

6. Βλ. κατωτέρω, ὑποσημ. 9 καὶ 86.

7. Μιὰ πρώτη εἰκόνα περὶ τοῦ συνθετικοῦ καὶ κωδικογραφικοῦ ἔργου τῆς συγκεκριμένης ψαλτικῆς μορφῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 16^ο αἰῶνος σχηματίζει ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης ἀνατρέχοντας στὶς ἀκόλουθες πρωτογενεῖς πηγές: ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 8, 64, 110, 112-115, 131, 138-140, 148, 182, 185-186, 188, 262, 275-276, 341, 370-371, 386, 393, 402, 408, 412-413, 417, 428, 486, 630. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 16, 30-31, 47-48, 174-176, 203, 225, 292-293, 357-358, 377, 595, 598, 631, 646, 669, 715, 740, 831. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 18, 95, 129, 134-135, 316, 332-333, 381, 446, 516, 557, 560, 586, 636, 638-639, 644, 647-648, 663, 675, 694, 718-719, 724-725, 728, 832-833, 838-839, 885, 903. ΧΑΤΖΗΠΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 11, 41, 45-60, 68, 70, 78, 81, 313-314. ΧΑΤΖΗΠΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 31 (καὶ σ. 85, ὑποσημ. 77-79), 122-123, 141-142, 179, 195-196 [καὶ φωτογραφικὰ δείγματα 18-19]. JAKOVljević, *Catalogue*, pp. 59, 61, 69-70, 72-73, 76. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Α'*, σσ. 623-624. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σσ. 167, 215, 220, 221, 226, 238, 487. ΠΟΛΙΤΗ, *Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αἰῶνα*, σ. 507.

8. Ὁμοίως, γιὰ τὸν ἐν λόγῳ κωδικογράφο (ἀλλὰ καὶ μελουργό) τοῦ 16^ο αἰῶνος τοῦ 16^ο αἰῶνος.

Ἡ ὑφισταμένη μουσικολογικὴ βιβλιογραφία ἔχει, βεβαίως, νὰ ἐπιδείξει εὐάριθμα μελετήματα γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ψαλτικὴ παράδοση ὁρισμένων μόνον νησιωτικῶν περιοχῶν, ὅπως ἡ Κύπρος⁹, ἡ Κρήτη¹⁰, τὰ Ἑπτά-

αἰῶνος βλ.: ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 12, 16, 25, 52-53, 59, 66, 74-76, 79-82, 90-93, 383. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 38-39, 86, 88, 89-90 (ὑποσημ. 154-157), 122, 141-142, 198 [καὶ φωτογραφικὸ δείγμα 43]. JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, p. 76. ΠΟΛΙΤΗ, ὁ.π., σσ. 617-618. Γενικῶς γιὰ τὴ λεσβιακὴ μουσικὴ παράδοση πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 10-12, 15, ἀλλὰ καὶ κατωτέρω, τὶς ὑποσημ. 22-36. Χρήσιμο εἶναι ἀκόμη τὸ ἄρθρο τοῦ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τραγούδια θρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ βυζαντινὴ μουσικὴ*.

9. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Κύπρου βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Κύπρος καὶ ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοση*. JAKOVLJEVIĆ, *Cypriot musicians and copyists of byzantine musical manuscripts* [= JAKOVLJEVIĆ, *Κύπριοι μελωδοί, ὕμνογράφοι καὶ ἀντιγραφεῖς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων*]. JAKOVLJEVIĆ, *Byzantine melodoi-hymnographers in Machairas Ms A.4. Εἰδικότερα περὶ συγκεκριμένων Κυπρίων ἐκπροσώπων τῆς ψαλτικῆς τέχνης* βλ. STRUNK, *A Cypriote in Venice*. ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΥ, *Παρθέσιος καὶ Σίλβεστρος οἱ Κυκκῶτες μουσικοί*. ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΥ, *Σωφρόνιος ὁ Κυκκώτης*. [Πρβλ. ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΥ, *Ἄσμα εἰς πλεξιμον στεφάνων Ματθαίου μοναχοῦ*. ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΥ, *Δύο ἄγνωστοι ὕμνοι τοῦ 18^{ου} αἰῶνα πρὸς τιμὴν τῆς Παναγίας τοῦ Κύκκου*]. ΑΓΑΠΗΤΟΥ, *Ἱερώνυμος Τραγωδιστὴς ὁ Κύπριος*. [Ἡ θεωρητικὴ συγγραφὴ Ἱερωνύμου Τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου ἔχει δημοσιευθεῖ κριτικῶς ἀπὸ τὸν Bjarne Schartau (βλ. *Ἱερώνυμος Τραγωδιστὴς*)].

10. Γενικῶς γιὰ τὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Κρήτης βλ. ΑΒΟΥΡΗ, *Κρητικὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ*. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗ, *Κρητικὴ βυζαντινὴ καὶ παραδοσιακὴ μουσικὴ*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Ἡ παιδεία καὶ ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ Βενετοκρατίαν*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ Βενετοκρατίαν*. Εἰδικότερα περὶ συγκεκριμένων Κρητῶν ἐκπροσώπων τῆς ψαλτικῆς τέχνης βλ. VELIMIROVIĆ, John Vatzatzes and John Laskaris. BENTAS, *The treatise on music by John Laskaris*. MANOUSSAKAS, *Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος*. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ*. ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Ioannes Plousiadenos. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Χειρόγραφοι ἐκ Χάνδακος Κρήτης*. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Κρήτες μεταβυζαντινοὶ ὕμνογράφοι*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης* [πρβλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Φραγκίσκος Λιονταρίτης*. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, *Μαρτυρίες γιὰ τὸν Κρητικὸ μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη*]. ΒΛΑΧΑΚΗ, *Ὁ μουσικὸς Κοσμάς Βαράνης μοναχὸς Ἀγκαραδίτης*. Πρβλ. καὶ ΣΑΘΑ, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ κρητικὸν θέατρον*. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, *Κρητικὴ μουσικὴ*. Γιὰ μιὰ μουσικολογικὴ συζήτησιν, τέλος, σχετικὴ μὲ ὁρισμένα ἰδιότυπα δείγματα τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς πρβλ. καὶ τὰ ἀκόλουθα μελετήματα: ADAMIS, *An example of polyphony in byzantine music* [= ΑΔΑΜΗ, *Πολυφωνικὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ στὸ Βυζάντιον*]. ΔΡΑΓΟΓΜΗ, *Ἡ δυτικίζουσα ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ μας στὴν Κρήτη καὶ τὰ Ἑπτάνησα*. CONOMOS, *Experimental polyphony, 'according to the...Latin's', in the late byzantine psalmody*. ΣΤΑΘΗ, *Διπλοῦν μέλος*. ΤΟΥΛΙΑΤΟΥ-ΜΗΛΙΟΤΗ, *Ἡ πρακτικὴ ἐκτέλεσις τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς*.

νησα (Κέρκυρα¹¹, Ζάκυνθος¹², Κεφάλληνιά¹³, Λευκάδα¹⁴, Κύθηρα¹⁵), ή

11. Βλ. ΦΑΙΑΚΟΣ, Έκκλησιαστική μουσική ἐν Κερκύρα. ΡΩΜΑΝΟΥ, Ένα ἀρχεῖο “Κρητικῆς Μουσικῆς” στή Φιλαρμονική Ἑταιρεία Κερκύρας. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Ἡ βυζαντινή ἐκκλησιαστική μουσική παράδοση στή μεταβυζαντινή Κέρκυρα. Βλ. τώρα καί ΚΑΠΑΔΟΧΟΥ, Ἡ μουσική παράδοση τῆς Κερκύρας. ΜΑΚΡΗ, Ἡ παραδοσιακή ἐκκλησιαστική μουσική τῶν Ἑπτανήσων, σσ. 56-62.

12. Ἀπό τίς παλαιότερες, ἐλάχιστονες πλὴν χρησιμότητες, βιβλιογραφικές ἀναφορές μνημονεύουμε ἐδῶ ἐνδεικτικῶς τίς ἀκόλουθες μελέτες: ΓΡΙΤΣΑΝΗ, Περὶ τῆς ἐν Ζακύνθῳ τετραφώνου μουσικῆς. ΔΕ ΒΙΑΖΗ, Κρητική ψαλμωδία ἐν Ζακύνθῳ. ΚΑΠΑΝΔΡΙΤΗ, Περὶ τοῦ ζακυνθίου ὅφους. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ζακυνθία ἐκκλησιαστική μουσική. ΑΒΟΥΡΗ, Ζακυνθινή ἐκκλησιαστική μουσική. Ἀπὸ τὰ πλέον πρόσφατα μελετήματα βλ.: ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Πρόσφατες ἐρευνες στή Ζάκυνθο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστική της μουσική. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Παρατηρήσεις γιὰ τὴν τροπικὴ δομὴ τῶν ὁκτῶ ἀναστασίμων ἀπολυτικίων τῆς Ζακύνθου σὲ ἀντιπαράβολή μὲ τὰ ἀντίστοιχα Νεοβυζαντινὰ μέλη. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Μία περίπτωση ἐπιβίωσης βυζαντινῶν μελωδικῶν στοιχείων σ’ ἓνα παρχαλινὸ τροπάριο ἀπὸ τῆ Ζακύνθου. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Ἡ μουσικὴ παράδοση τῆς Ζακυνθίνης Ἐκκλησίας (ὅπου συγκεντρώνεται καί ἡ λοιπὴ σχετικὴ βιβλιογραφία). Τώρα πλέον βλ. ἐπίσης καί ΠΑΤΡΑ, Ζακυνθινὴ ἐκκλησιαστική μουσική. ΜΑΚΡΗ, Ἡ σημειογραφία τῆς νέας μεθόδου στὴν ἑπτανήσιακή ψαλτική. ΜΑΚΡΗ, Ἀγνωστα τεκμήρια τῆς ζακυνθίνης ψαλτικῆς. ΜΑΚΡΗ, Ἡ παραδοσιακὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῶν Ἑπτανήσων, σσ. 51-56.

13. Εἰδικῶς περὶ τῆς κεφάλληνιακῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς παραδόσεως ὑπάρχει πληθώρα ἀποσπασματικῶν, εἰδικότερων καί γενικότερων, μελετημάτων, ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 19^{ου} αἰῶνος καί ἐξ’ ἐξῆς ὡς σήμερα. Οἱ κυριότερες βιβλιογραφικές ἀναφορές καταγράφονται, αἰφνης, ἀπὸ τὸν ΛΟΥΚΑΤΟ, Ἀνθολόγιον, σσ. 537-539 [πρὸβλ. καί ΛΟΥΚΑΤΟΥ, Συμπλήρωμα στὸ “Ἀνθολόγιον”]. Ὁ ἴδιος παρέχει, ἐπίσης, χρησιμότητες σχετικὲς πληροφορίες στὸ βιβλίον του, Κεφάλωνίτικη λατρεία (passim). Σημαντικὴ εἶναι, ἀκόμη, ἡ ἐργασία τοῦ ΜΕΣΟΛΩΡΑ, Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Κεφάλωνιας, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται, μὲ ὁρισμένες προσδῆγκες, στὸ φυλλάδιον (: «Ἐνθετικὲς κατατοπιστικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς φίλους τοῦ δίσκου μας Ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι») τοῦ διπλοῦ δίσκου βινυλίου Κεφάλωνίτικη μουσικὴ παράδοση, ὅπου, θεαίως, καταχωρίζονται καί χαρακτηριστικοὶ κεφάλληνιακοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι. Ἀπὸ τίς ὑφιστάμενες λοιπὲς σχετικὲς μελέτες μνημονεύουμε ἐνδεικτικῶς μόνον τίς ἀκόλουθες (ὅπου καί περαιτέρω σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές): ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐν Κεφάλληνιά ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. ΜΟΤΣΕΝΙΓΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ προέλευσις τῆς ἑπτανήσιακῆς μουσικῆς. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Συμπεράσματα ἀπὸ μιὰ ἐρευνα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῆς Κεφάλωνιας. ΜΠΟΥΚΑ, Χαράλαμπος Μοσχόπουλος. Ὁ μαῖστωρ τῆς κεφάλληνιακῆς μουσικῆς. ΡΑΪΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἑπτανήσιακὴ ἀρμονικὴ μουσικὴ. ΜΕΣΟΛΩΡΑ, Κεφάλληνιακὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Βλ. τώρα καί ΜΑΚΡΗ, Ἡ παραδοσιακὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῶν Ἑπτανήσων, σσ. 62-65.

14. Βλ. ΒΕΡΥΚΙΟΥ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Λευκάδας.

15. Βλ. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Μουσικὲς ἰδιαιτερότητες στὶς ἀκολουθίες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας στὰ Κύθηρα.

Σάμος¹⁶, ἡ Χίος¹⁷, ἡ Ρόδος¹⁸, ἡ ἡ Σκιάδος¹⁹ καὶ ἡ Σκόπελος²⁰, τὰ ὁποῖα, ὅμως, δὲν εἶναι πλήρη ἢ ἐξαντλητικά· ἀντιθέτως, ἐπισκοποῦντες τὴν καθόλου δραστηριότητα νησιωτῶν ἐκπροσώπων τῆς ψαλτικῆς τέχνης εὐρισκόμεθα ἐνώπιον ἐπὶ μέρους μουσικῶν παραδόσεων ποὺ χρήζουν ἀναμφιβόλως ἐρεύνης ἐπισταμένης καὶ μελέτης ἐξειδικευμένης. Τὶς σχετικὲς περιπτώσεις ὑποδεικνύουν, πρὸς τὸ παρόν, τὰ ὀνόματα κωδικογράφων, μελουργῶν ἢ ψαλτῶν, οἱ ὁποῖοι αὐτοπροσδιορίζονται πάντοτε ἢ γενικῶς μαρτυροῦνται καὶ ὡς σήμερα γνωρίζονται διὰ τοῦ τόπου (ἐν προκειμένῳ, τῆς νήσου) καταγωγῆς τους. Ὡς ἀξιοπρόσεκτες περιπτώσεις ἐπισημαίνουμε ἐδῶ, προχείρως καὶ ἐντελῶς ἐνδεικτικῶς (μὲ παράλληλη ψιλὴ ἀναφορὰ τῶν κυριότερων, γνωστῶν σήμερα, γηγενῶν θεραπόντων τῆς

16. Βλ. ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑ, Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Σάμου. [Πρβλ. καὶ ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑ, Ψαλτικὴ παράδοση τῆς νήσου (sc. Σάμου). ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑ, Ἀνθεὶ στὴ Σάμο ἢ ψαλτικὴ παράδοση]. ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑ, Ὁ Μητροπολίτης Σάμου Εἰρηναῖος, βαδύς γνώστης τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. [Πρβλ. καὶ ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑ, Ὁ Σάμου καὶ Ἰκαρίας Εἰρηναῖος]. Ἡ χορογράφηση τοῦ Μητροπολίτου Σάμου Εἰρηναίου καταχωρίσθηκεν στὸν ψηφιακὸ δίσκο *Καὶ ἀνυμνήσωμεν, μέλη ὑπ' ἀριθμὸν* 1-4, 8, 10, 12, 14-15, 17-19.

17. Γιὰ τὴν ὁψιμὴ μουσικὴ παράδοση τῆς Χίου βλ. ΣΤΡΟΥΜΠΑΚΗ, Ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς στὴ Χίο.

18. Βλ. ΒΕΡΓΩΤΗ, Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ στὴν Ἱερὰ Μητρόπολη τῆς Ρόδου.

19. Βλ. ΡΗΓΑ, *Μελωδῆματα Σκιάδου*. Πολλὰ τῶν καταγεγραμμένων στὴν ἐν λόγω ἐκδόσει μελωδημάτων συμπεριελήφθησαν στὸν ψηφιακὸ δίσκο *Στὴ σκιά τοῦ Ἄθω* [στὸ συνοδευτικὸ τοῦ δίσκου φυλλάδιο, πέρα τῶν ἐν γένει χρησίμων μουσικολογικῶν σχολίων ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Ἰωάννης Ἀρβανίτης ἐπὶ τῶν ψαλλομένων μελῶν, βλ. καὶ τὸ κείμενο τοῦ ΜΑΝΤΑ, Ἡ παράδοση τῶν κολλυβάδων]. Εἰδικότερα περὶ τῆς «μουσικῆς ὑποστάσεως» τῶν Σκιαδιτῶν Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδη καὶ τῶν ἐπιγόνων τους βλ. κυρίως τὰ ἀκόλουθα μελετήματα (ὅπου ἐπισημαίνεται καὶ ἡ λοιπὴ σχετικὴ βιβλιογραφία): ΣΚΟΥΒΑΡΑ, Τὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλεξ. Μωραϊτίδη. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, Ἀνέκδοτα Κολλυβάδικα συνθέματα τοῦ Διονυσίου Ἐπιφανιάδη καὶ τοῦ Γεωργίου Ἀ. Ρήγα. ΧΕΙΜΩΝΑ, Τρία ἀνέκδοτα χειρόγραφα βιβλία τοῦ Γεωργίου Ἀ. Ρήγα. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ὑμνογραφήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ θρούς τοῦ δέρατος. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ μουσικὴ στὸν Παπαδιαμάντη. ΜΑΝΤΑ, Ὁ «αὐτοδίδακτος» καὶ «ιδιόρρυθμος» ψάλτης Ἀλ. Παπαδιαμάντης. ΜΑΝΤΑ, Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Πρβλ. ΚΕΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ λειτουργικὴ Παράδοση στὸν Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. ΚΕΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μαρτυρίες γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. ΔΟΣΙΘΕΟΥ, Τελετουργικὴ διάσταση τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Βλ. τώρα καὶ ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗ, Ψαλτικὴ παράδοση τῆς Σκιάδου.

20. Βλ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗ, Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Σκοπέλου.

ἐκασταχοῦ μουσικῆς παραδόσεως²¹), τὶς «μειζονος» ψαλτικῷ ἐνδιαφέροντος νήσους **Μυτιλήνη** (Ἄνθιμος ἱερομόναχος Θερμιώτης²², Γαβριήλ

21. Γιὰ μιὰν πρώτη προσέγγιση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἔργου τῶν ἐδῶ κατονομαζομένων μουσικωτάτων ἀνδρῶν, θὰ παραπέμπουμε ἐνδεικτικῶς ἐφ' ἐξῆς κυρίως στοὺς καταλόγους ἀμιγῶς μουσικῶν χειρογράφων [καθὼς τὸ παρὸν κείμενο συντάγη καὶ ὑπομνηματίστηκε κατὰ τὸ ἔτος 1999, χρησιμοποιήθηκαν ἐδῶ οἱ ὡς τότε κυκλοφορηθέντες βασικοὶ αὐτοτελεῖς κατάλογοι ἀμιγῶς μουσικῶν χειρογράφων (: ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'-Γ'. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, Χειρόγραφα. JAKOVljević, Catalogue. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, Κατάλογος Α'. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, Κατάλογος Β'*)· κατὰ τὴν παρούσα δημοσίευση δὲν κρίθηκε σκόπιμο –ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων– ὁ σχετικὸς ὑπομνηματισμὸς νὰ διευρυνθεῖ μὲ προσθήκη καὶ τῶν ἐν τῷ μεταξύ κυκλοφορηθέντων λοιπῶν ὁμοειδῶν καταλόγων], ἐπιπροσθέτως δέ, προκειμένου περὶ γραφῶν κωδίκων, καὶ στὸ ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αἰῶνα, παραλείποντας (ἢ ἐπισημαίνοντας μὲ φειδῶ) τὴν τυχόν ὑφισταμένη παράλληλη περὶ αὐτῶν βιβλιογραφία· συνοπτικῶς, μόνον, ἀναγράφουμε τὴν ιδιότητα καὶ (γιά ὅσες περιπτώσεις ἐξακριβώνεται ἀσφαλῶς) τὴν ἐποχὴ δράσεως ἐκάστου. [Στὸν ἀκόλουθο πρωτογενῆ κατάλογο δὲν συμπεριελήφθησαν ἡ Κρήτη καὶ ἡ Κύπρος (περὶ τῶν ὁποίων βλ. αἴφνης τὴν ἐπισημαινομένην ἀλλοῦ [ὑπόσημ. 4, 10 καὶ 9, 86 ἀντιστοιχῶς] βιβλιογραφία), καθὼς ἐπίσης ἡ Ἰδρα καὶ ἡ Ἄνδρος, περὶ τῶν ὁποίων ὁ λόγος ἐξειδικεύεται κατωτέρω]. Ὡς διευκρινισθεῖ, τέλος, ὅτι ἡ ἀκόλουθη ἀναφορὰ βασίζεται, ὅπως εἶναι πρόδηλο, στὴν προμνημονευθεῖσα ἐπιλεγμένη, ἀποκλειστικῶς μουσικολογική, βιβλιογραφία· θεωρήσαμε ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος παρέλκει ἡ συμπερίληψη τῶν ἀπὸ τῆς σχετικῆς ἔρευνα καὶ σὲ ἄλλες μὴ μουσικὲς πηγὰς προκυψάντων πορισμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ διέδρυναν ὑπερβολικῶς τὴν παρούσα ἀναφορὰ. Ἀρκεῖ νὰ μνημονευθεῖ ὅτι –καὶ μόνον βάσει τῆς προμνημονευθείσης καὶ χρησιμοποιηθείσης ἐδῶ μελέτης τῶν ΠΟΛΙΤΗ– ὁ παρὼν κατάλογος ἐμπλουτίζεται, ὡς πρὸς τοὺς νησιώτες γραφεῖς μουσικῶν κωδίκων, ἀπὸ τοὺς ἐξῆς *Λεσβίους* [σ. 411: Δανιήλ ἱερομόναχος ἐκ Μανταμάδου (ιη' αἰ.), σ. 598: Παρθένιος ἱερομόναχος Γεωργιάδης ἐκ Λέσβου (ιδ' αἰ.)], *Χίους* [σ. 390: Γεώργιος Δροσινὸς ὁ Χῖος (ιη' αἰ.), σ. 418: Δημήτριος Μυρίσης ἐκ Χίου (ιη' αἰ.) καὶ Δημήτριος Παπαδόπουλος ὁ Χῖος (ιδ' αἰ.), σ. 489: Ἰωαννίκιος ἱερομόναχος μουσικὸς ὁ Χῖος (ιη' αἰ.), σ. 527: Κωνσταντῖνος ἀναγνώστης ἐκ Χίου (ιζ' αἰ.), σ. 577: Νικηφόρος ἱερομόναχος Σιναΐτης ὁ Χῖος (ιη' αἰ.), σ. 602: Παρθένιος ἱερομόναχος ὁ Χῖος (ιη' αἰ.), σ. 625: Στεφάνης ψάλτης ἐκ Χίου (ιζ' αἰ.)] καὶ *Σαμίου* [σ. 396: Γεώργιος Σαμιώτης (ιη' αἰ.), σ. 427: Διονύσιος ἱερομόναχος ἐκ Σάμου (ιδ' αἰ.), σ. 524: Κωνσταντῖνος Θεοφανίδης ὁ Σάμιος (ιζ' αἰ.)] κωδικογράφοις, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ὁμοτέχνους αὐτῶν: *Νεκτάριο ἱερομόναχο Συμιακῷ* (ιη' αἰ.) [σ. 567], *Γαβριήλ μοναχὸ Σκυριανῷ* (ιζ' αἰ.) [σ. 376], *Παρθένιο Μηλαῖο* (ιη' αἰ.) [σ. 601] καὶ *Γαβριήλ Βατιμπέλα ἐκ Πάρου* (ιη' αἰ.) [σ. 373].

22. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 45, 73, 94 (ὑπόσημ. 227), 155-156, 201, 203 [φωτογραφικὸ δεῖγμα 63 καὶ παράρτημα, δεῖγμα 13.1-3]. ΠΟΛΙΤΗ, *ὁ.π.*, σ. 352.

ισερομόναχος ὁ Λέσβιος²³, Γρηγόριος ιερομόναχος ὁ Λέσβιος²⁴, Γεώργιος ὁ Λέσβιος²⁵, Δανιήλ ἀρχιερεὺς Μυτιλήνης²⁶, Δημήτριος Μυτιληναῖος [Πλωμαρίτης] ὁ ἐκ Λέσβου²⁷, Ἰγνάτιος ιερομόναχος ὁ Μυτιληναῖος²⁸, Ἰωάσαφ ιερομόναχος ὁ Μυτιληναῖος²⁹, Καλλίνικος μοναχὸς Μυτιληναῖος³⁰, Κύριλλος Ἰθρηίτης Μυτιληναῖος³¹, Κωνστάντιος ὁ Μυτιληναῖος³², Νεκτάριος ιερομόναχος Γρημάνης ὁ Μυτιληναῖος³³, Νεόφυτος ιεροδιάκονος

23. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, ὅ.π., σ. 209.

24. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, ὅ.π., σσ. 51, 97 (ὑπόσημ. 284). ΠΟΛΙΤΗ, ὅ.π., σ. 402.

25. Περὶ τοῦ Γεωργίου Λεσβίου ἐτοιμάζουμε ἀπὸ καιροῦ εἰδικὴ μονογραφία· βλ. τὶς σχετικὲς προδρομικὲς μνεῖες στὰ ἀκόλουθα ἡμέτερα μελετήματα: ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἡ ψαλτικὴ τέχνη στὴν Αἴγινα, σσ. 11-14 (κυρίως ὑπόσημ. 3-4 καὶ 6-7). ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Σχολὴ ψαλτικῆς στὴν Αἴγινα, σσ. 99-102 (κυρίως ὑπόσημ. 6 καὶ 8), ὅπου συγκεντρώνεται καὶ ἡ βασικὴ περὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία [νὰ προστεθεῖ τώρα ἐδῶ καὶ ἡ μελέτη τοῦ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ὁ Κωνσταντῖνος Βυζάντιος Πρωτοψάλτης καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος τῆς τετραφωνίας καὶ τοῦ Λεσβίου συστήματος].

26. Μελουργός-Ἐξηγητής (τέλη ἰζ'-ἀρχές ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σ. 186. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σσ. 30, 32. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σσ. 296, 638. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, ὅ.π., σσ. 164, 220 [καὶ φωτογραφικὸ δείγμα 74].

27. Μελουργός [ὁ ἴδιος πιθανὸν καὶ κωδικογράφος] (τέλη ἰζ'-ἀρχές ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σσ. 38, 39, 65, 119, 131, 241, 254, 276-277, 284, 364, 434, 464, 474, 489, 521, 591. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σσ. 49, 81, 111, 276, 279, 318, 325, 379, 435, 715-716, 722, 730. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σσ. 26, 59, 61, 232, 583, 890, 892, 898. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος* Α', σ. 595. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος* Β', σσ. 233, 239, 257, 260, 457. Πρβλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σ. 293. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 41, 92 (ὑπόσημ. 182-183). ΠΟΛΙΤΗ, ὅ.π., σ. 421. Περὶ αὐτοῦ βλ. τώρα καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Δημήτριος Μυτιληναῖος*.

28. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 169-170. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 210. ΠΟΛΙΤΗ, ὅ.π., σ. 457.

29. Μελουργός [μὲ ἐπισημανθεῖσες αὐτόγραφες καταγραφές] (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σ. 354. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 47, 51-52, 305.

30. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σ. 432.

31. Μελουργός [μὲ ἐπισημανθεῖσες αὐτόγραφες καταγραφές] (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, ὅ.π., σσ. 265, 300, 498, 566. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σσ. 425-426. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 137-139, 330.

32. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 212. ΠΟΛΙΤΗ, ὅ.π., σ. 528.

33. Μελουργός - Ἐξηγητής [ὁ ἴδιος πιθανὸν καὶ κωδικογράφος] (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σσ. 131, 140, 186, 275-277, 386, 412, 520-521. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σσ. 30-33, 49, 317, 354, 434-435, 715. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ',

Μυτιληναῖος [ἐκ Μανταμαάδου]³⁴, Σεραφεῖμ προηγούμενος Λαύρας ὁ Μυτιληναῖος³⁵, Συνέσιος μοναχὸς Ἀγιορείτης [Ἰβηρίτης] ὁ Μυτιληναῖος³⁶), Χῖο (Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ Χῖος³⁷, Ἀνδρέας ἱερεὺς Χῖος ὁ Γλάρος³⁸, Ἀντώνιος Πλατάνιος ὁ Χῖος³⁹, Ἀπόστολος Κώνστας ὁ Χῖος⁴⁰, Γρηγόριος ἱερομόναχος ὁ Χῖος⁴¹, Δημήτριος Λῶτος ὁ Χῖος⁴², Θεοδόσιος ἱεροδιάκονος ὁ Χῖος⁴³, Ἰάκωβος ἱερομόναχος ὁ Χῖος⁴⁴, Ἰωάννης ὁ Χῖος⁴⁵, Κοσμάς ὁ

σ. 659-660. Πρβλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 144-146. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 45, 95 (ὑπόσημ. 236), 204-206. ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σ. 566.

34. Κωδικογράφος (ιθ' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 218. ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σσ. 571-572. Ὁ ἴδιος μᾶλλον καὶ μελουργὸς βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 230.

35. Μελουργὸς-Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 103-108, 414. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σ. 35. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 16, 151-155. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 45-46, 50-51, 97 (ὑπόσημ. 281-282), 167, 174-175, 207-211 [καὶ φωτογραφικὸ δείγμα 88]. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Α'*, σσ. 372-373. ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σ. 617.

36. Κωδικογράφος-Μελουργὸς-Ἐξηγητὴς (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 120, 126, 337, 431-432, 448, 458, 478, 506, 583-584, 634-635, 646, 676-677. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 263, 457, 497, 605, 664, 678, 746, 785, 810. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 77, 157, 185, 263-264, 427, 470, 475, 508.

37. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 587. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σσ. 93-95, 108, 434.

38. Μελουργὸς-Ἐξηγητὴς [πιθανὸν καὶ κωδικογράφος] (τέλη ιη'-ἀρχὲς ιθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *ἔ.π.*, σσ. 339, 342-344, 400. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 34, 51-56.

39. Μελουργός (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 343.

40. Βλ. σχετικῶς τίς ὑπόσημ. 3 καὶ 95. Νὰ σημειωθεῖ ἐπιπροσδέτως ὅτι τὸ γνωστὸ θεωρητικὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀποστόλου ἐξεδόθη πανομοιότυπως ἀπὸ τὸν Χαράλαμπο Καρακατσάνη (βλ. Κώνστας).

41. Μελουργός. Βλ. JAKOVljević, *ibid.*, p. 80. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σ. 95.

42. Βλ. ὁμοίως τὴν ὑπόσημ. 96. Τώρα πλεόν πρβλ. καὶ HUKUMUI, Δημήτριος Λῶτος ὁ Χῖος.

43. Μελουργὸς-Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 99-101, 196-197, 199-201, 405, 410, 413-414, 680. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 111, 199. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 64-65, 103-121, 126, 132, 135-137, 140-145, 715. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 296-297. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 45, 95 (ὑπόσημ. 239). ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σ. 444.

44. Μελουργός (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 339, 601. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σ. 299. JAKOVljević, *ibid.*, pp. 16, 46.

45. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 209.

Χίος⁴⁶, Κωνσταντίνος Πρωτοψάλτης Χίου⁴⁷, Μᾶρκος Μπεκρηδάκης ὁ Χίος⁴⁸, Μιχαήλ ἱερεὺς ὁ Χίος⁴⁹, Νικηφόρος Καντουνιάρης ὁ Χίος⁵⁰, Νικόλαος Τζιρλῆς ὁ Χίος⁵¹, Νικόλαος δομέστικος ὁ Χίος⁵², Παρθένιος ἱερομόναχος ὁ Χίος⁵³), **Σάμο** (Ἀθανάσιος μητροπολίτης Λήμνου ὁ Σάμιος⁵⁴, Ἰγνατίος ζωγράφος καὶ ἱεροψάλτης ὁ Σάμιος⁵⁵, Κλεάνδης ὁ Σάμιος⁵⁶, Μητροφάνης μοναχὸς Σαμιώτης⁵⁷), **Ρόδο** (Ἀργυρὸς ὁ Ρόδιος⁵⁸, Ἰωακείμ Ροδίτης [Λίνδιος], μητροπολίτης Βιζύης ὁ Σαλαμπάσης⁵⁹, Ἰωάννης Σαβαστὸς

46. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σ. 148. JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, p. 47.

47. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σ. 587. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σσ. 107, 778, 783. JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, pp. 79-80. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος* Β', σσ. 93-95, 103, 105, 108, 490.

48. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σσ. 507-508. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 212. ΠΟΛΙΤΗ, *ὁ.π.*, σ. 545.

49. Μελουργός-Εξηγητής-Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *ὁ.π.*, σσ. 434, 465. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σσ. 590-594. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σσ. 321-323, 340-342. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *ὁ.π.*, σ. 205.

50. Μελουργός-Εξηγητής-Κωδικογράφος (ιθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σσ. 69-70, 75-76, 81, 144, 149, 151. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σ. 91. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *ὁ.π.*, σσ. 54, 100 (ὑποσημ. 323-325), 214-217. JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, p. 47. ΠΟΛΙΤΗ, *ὁ.π.*, σ. 575. Πρβλ. καὶ STATHIS, Neumated Arabic, Gypsy's, and other songs by Nikeforos Kantouniaries [= ΣΤΑΘΗ, Σημειογραφημένα Ἀραβικά, Τσιγγάνικα καὶ ἄλλα τραγούδια ἀπ' τὸν Νικηφόρο Καντουνιάρη]. Βλ. τώρα καὶ ΠΛΕΜΜΕΝΟΥ, *Τὸ μουσικὸ πορτρέτο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, σσ. 195-234.

51. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σ. 149.

52. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *ὁ.π.*, σ. 188. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σ. 587. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σσ. 521, 584, 778, 783. JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, pp. 79-80. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος* Β', σσ. 93-95, 103, 108, 513. [Ο ἴδιος, μᾶλλον, φέρεται καὶ ὡς Πρωτοψάλτης Χίου. βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σ. 361. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος* Α', σ. 649].

53. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σ. 321.

54. Μελουργός (ιθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σσ. 575-576. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σ. 191.

55. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σσ. 325-330. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 206. ΠΟΛΙΤΗ, *ὁ.π.*, σ. 459.

56. Ποιητής. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *ὁ.π.*, σ. 576.

57. Κωδικογράφος (ιθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *ὁ.π.*, σσ. 243-244, 249-251, 282, 322-325.

58. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σσ. 53, 146, 151. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Β', σ. 516. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Γ', σσ. 144, 352, 763. JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, p. 5.

59. Μελουργός (ιη' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα* Α', σσ. 39, 41, 119, 131, 141, 148, 174, 182, 186, 212, 240, 242, 256, 262, 275-276, 278, 363-364, 370, 386-387, 413-414, 444, 464, 474, 486, 489, 514, 520-521, 540, 590-591, 597, 690. ΣΤΑΘΗ,

δομέστικος Ρόδου⁶⁰, Τραμουντάνας Πρωτοψάλτης Ρόδου⁶¹) καὶ **Σκόπελο** (Γρηγόριος δάσκαλος ἐκ Σκοπέλου⁶², Δαβὶδ ἱερομόναχος ἐκ Σκοπέλου⁶³, Εὐαγγελινὸς Βαϊνόγλου ὁ Σκοπελίτης⁶⁴, Ἰγνάτιος ἱερομόναχος ἐκ Σκοπέλου⁶⁵, Ἰωσήφ ἐκ Σκοπέλου⁶⁶, Παναγιώτης Ἰβανόγλου [= Βαϊνόγλου] ὁ Σκοπελίτης⁶⁷, Παῦλος ἱερεὺς ὁ Σκοπελίτης⁶⁸). παρεμφερεῖς «ἐλάσσο-

Τὰ χειρόγραφα Β, σσ. 30, 48, 81, 111, 225, 276, 288, 317-318, 327-328, 354, 377-378, 409, 415, 434-435, 443-444, 506, 590, 593-594, 646, 655, 669, 715, 722, 729. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ*, σσ. 57-58, 60-61, 73-74, 135-136, 230, 247, 255, 258, 295, 316, 414, 451, 551, 574, 583-584, 891-893, 903. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σ. 302. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 41, 93 (ὑποσημ. 193). JAKOVLJEVIĆ, *ibid.*, pp. 72, 76. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Α'*, σσ. 386, 600. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β*, σσ. 157-158, 190, 199, 211, 236, 259, 463-464. Περὶ αὐτοῦ βλ. τώρα καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἰωακείμ Βιζύης.

60. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β*, σ. 245.

61. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ*, σ. 815.

62. Κωδικογράφος (ἑ' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 218. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 403.

63. Κωδικογράφος (ἡ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β*, σσ. 636-637. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *ῥ.π.*, σσ. 45, 73, 88, 94 (ὑποσημ. 226), 165-166, 204-205, 208 [φωτογραφικὸ δείγμα 76 καὶ παράρτημα, δείγμα 14]. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 406. Περὶ αὐτοῦ βλ. τώρα καὶ ΚΑΡΑΓΚΟΪΝΗ, Δαβὶδ Σκοπελίτης.

64. Μελουργός-Κωδικογράφος (ἡ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 100, 131, 199, 275, 277, 414, 489, 521, 653-654. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β*, σσ. 81-82, 111, 317, 327, 378, 657, 715. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ*, σσ. 74, 136, 583. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 134, 295. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 45, 95 (ὑποσημ. 231), 157, 202-204, 206 [καὶ φωτογραφικὸ δείγμα 65]. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 435. Περὶ αὐτοῦ βλ. τώρα καὶ ΚΑΡΑΓΚΟΪΝΗ, Εὐαγγελινὸς Βαϊνόγλου Σκοπελίτης.

65. Κωδικογράφος (ἡ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 357-358, 361, 365. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ*, σσ. 731-736. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 45, 94 (ὑποσημ. 224), 161, 166-167, 201-202, 204-205 [καὶ φωτογραφικὸ δείγμα 70]. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β*, σσ. 165-166. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 457.

66. Κωδικογράφος (ἡ' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *ῥ.π.*, σ. 209. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 499.

67. Μελουργός (ἡ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σ. 424. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ*, σ. 668.

68. Μελουργός-Κωδικογράφος (τέλη ἰζ'-ἄρχῃς ἡ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 131, 262, 363, 486, 540. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β*, σσ. 30, 48, 111, 225, 288, 317, 377, 631, 729. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ*, σσ. 74, 247, 296, 551, 574, 903. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 99, 363-364. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΪΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 38, 40, 89 (ὑποσημ. 146), 91 (ὑποσημ. 174-177),

νες» ἀναφορὲς ἐντοπίζονται, ἀκόμη, γιὰ συγκεκριμένους ἐκπροσώπους τῆς ψαλτικῆς τέχνης, καταγομένους ἀπὸ τὶς νήσους **Κέρκυρα** (Ἰγνάτιος ἱερομόναχος ὁ Κερκυραῖος⁶⁹), **Κεφαλληνία** (Ἀναστάσιος ἱερομόναχος ἐκ Κεφαλληνίας⁷⁰, Γερόλυμος ὁ ἐκ Κεφαλληνίας⁷¹), **Θάσο** (Ἰγνάτιος μοναχὸς Θασίτης⁷², Παῦλος μοναχὸς Θάσιος⁷³), **Λήμνο** (Ἀλέξανδρος Γεωργίου Λημναῖος⁷⁴, Ἀρσένιος ὁ Λημναῖος, ἐπίσκοπος Κυθωνίας, ὁ Ἐλεφαντινός⁷⁵), **Πάτμο** (Ἀθανάσιος ἱερομόναχος [Χρυσόχορος] ἐκ Πάτμου⁷⁶, Μακάριος Παλαιολόγος ὁ Πάτμιος⁷⁷), **Κῶ** (Γεώργιος Πρωτοψάλτης Κώου⁷⁸), **Τήνο** (Κύριλλος Μαρμαρηνὸς πρῶην ἐπίσκοπος Τήνου⁷⁹), **Παροναξία** (Ἰάκωβος

149, 153, 199 [καὶ φωτογραφικὸ δεῖγμα 54]. JAKOVljević, *ibid.*, p. 76. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Α'*, σ. 230. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σσ. 233, 238, 359, 521. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 604.

69. Κωδικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 497-499.

70. Κωδικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 203. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 348.

71. Μελουργός-Κωδικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 14, 165-166, 277 [καὶ πῖνακα XVIII]. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 389.

72. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σ. 97. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 414. Περὶ αὐτοῦ βλ. τώρα καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἰγνάτιος μοναχὸς Θασίτης.

73. Μελουργός. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σ. 576.

74. Κωδικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *ῥ.π.*, σ. 24-26.

75. Μελουργός-Κωδικογράφος (τέλη ἰθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 272, 274, 277, 519. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 317-318, 354, 722. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σ. 97. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σ. 268. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 39-40, 90-91 (ὑπόσημ. 164-166), 140, 144, 151-152, 197, 199 [καὶ φωτογραφικὸ δεῖγμα 57]. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Α'*, σ. 578. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σσ. 157-158, 440. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 367. Βλ. καὶ ΑΛΕΞΟΥΔΗ, Περιγραφή ἀρχαίου χειρογράφου κώδικος.

76. Κωδικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 202-203. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σσ. 335-336. Πρβλ. καὶ ΚΟΜΙΝΗ, Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων, σ. 61.

77. Κωδικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 286-291. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 208. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 538. Πρβλ. καὶ κατωτέρω, ὑπόσημ. 126-128.

78. Μελουργός-Κωδικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 525-539. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 647-649. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 396.

79. Μελουργός-Εἰσηγητής-Κωδικογράφος-Θεωρητικογράφος (ἰθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 75, 96-97, 99-101, 159, 190, 193, 196, 198-200, 203, 234-235, 258, 285, 448, 451, 457, 473-475, 485, 598. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 81-83, 296, 379-380, 393, 400, 434-436, 556, 674. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ.

διάκονος ἐκ Παροναξίας⁸⁰, Γαβριήλ ἱερομόναχος ἐκ Νάξου⁸¹, Νικόλαος ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος Βλυσίδης ὁ Νάξιος⁸²) καὶ **Σαντορίνη** (Ἀντώνιος Δεναξᾶς Θηραῖος⁸³, Μελέτιος ἱερομόναχος ὁ Σαντοριναῖος⁸⁴, Ἀντώνιος Ν. Σιγάλας ὁ Θηραῖος⁸⁵).

Πρέπει, βεβαίως, νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι ἡ ἀνωτέρω κατηγοριοποίηση, «μείζονος» ἢ «ἐλάσσονος» ψαλτικοῦ ἐνδιαφέροντος, εἶναι ἀπολύτως σχετική καὶ ἄμεσα ἀναστρέψιμη. Λίγα νησιωτικὰ χειρόγραφα χρησιμοποιοῦνται σήμε-
ρα στὴν ἔρευνα· ὑπάρχουν κατὰλογοι ἀμιγῶς μουσικῶν χειρογράφων γιὰ μουσικοὺς κώδικες ποὺ ἀπόκεινται στὴν Κύπρο⁸⁶, στὴν Ζάκυνθο⁸⁷, στὴν

61, 80, 137-138, 264, 891-892. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 147-148, 338-339. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 44, 94 (ὑποσημ. 215-220), 100 (ὑποσημ. 332), 205. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Α'*, σσ. 473-478. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σσ. 28, 140, 299-304, 488, 501. ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σ. 516. Γιὰ τὰ περὶ τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ Κυρίλλου βιβλιογραφικὰ καὶ ἄλλα δεδομένα σὶ ἐνδιαφερόμενοι ἀναγνώστες παραπέμπονται στὸ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Ακριβεία*, σσ. 195-196, ὑποσημ. 1.

80. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 201-202. ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σ. 455. Πρβλ. καὶ ΚΑΛΑΜΑΚΗ, *Σημειώματα Κυκλαδιτῶν ἀντιγραφῶν καὶ βιβλιοφύλων σὲ ἀγιορειτικούς κώδικες*, σ. 225.

81. Κωδικογράφος (ιη' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *ἔ.π.*, σ. 201.

82. Μελοουργός (ιθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 858-859.

83. Μελοουργός [πιθανὸν καὶ κωδικογράφος] (ιθ' αἰ.). Βλ. ΣΤΑΘΗ, *ἔ.π.*, σσ. 571-572.

84. Κωδικογράφος (ιθ' αἰ.). Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 201-202. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 214. ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σ. 555.

85. Βλ. ΒΑΛΒΗ, *Ἀντώνιος Σιγάλας ὁ Θηραῖος*. Πρβλ. καὶ τὴ γνωστὴ μουσικὴ ἔκδοσι τοῦ ἰδίου Ἀντωνίου Σιγάλα· *Συλλογὴ Ἑθνικῶν Ἀσμάτων* (1880).

86. Βλ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, *Τὰ ἐν Κύπρῳ σωζόμενα χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς* [: συνοπτικὴ περιγραφὴ 113 χφφ]. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, *Συμπλήρωμα* [: συνοπτικὴ περιγραφὴ 16 χφφ]. ЈΑΚΟΝУЈЕVIĆ, *ibid.* [: περιγραφὴ 64 χφφ]. Βλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 153-154, 163-164, 182, 199-200, 202, 204-206, 209, 212-213, 216-218 [: περιγραφὴ 3 καὶ συνοπτικὴ ἀναγραφὴ 15 χφφ]. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΙΔΕΣ, *Musical manuscript No 39 in the archiepiscopal library of Cyprus*. ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΥ, *Ὁ ὑπ' ἀρ. 39 βυζαντινὸς μουσικὸς κώδικας τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου*. ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΥ, *Τὸ τροπάρι τῆς Κασσιανῆς*. ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΥ, *Σύντομες μορφές κοντακίων*. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΥ, *Βυζαντινομουσικολογικαὶ σημειώσεις ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Κύκκου*.

87. Βλ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος* [: συνοπτικὴ περιγραφὴ 49 χφφ]. ΑΔΑΜΗ, *Κατάλογος* [: περιγραφὴ 44 χφφ]. Πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 150-151, 169-170, 172-173, 176-177, 181-182, 185, 199, 203, 207-209, 212, 215,

Λέσβο⁸⁸, στήν Χίο⁸⁹, στήν Σάμο⁹⁰, στήν Πάτμο⁹¹, στήν Σύμη⁹², στήν Εύβοια⁹³ καὶ στήν Ἀνδρό⁹⁴, οἱ ὁποῖοι, βεβαίως (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὶς ὑφιστάμενες εἰδικότερες ἀναφορὲς γιὰ τὰ αὐτόγραφα τῶν Χίων Ἀποστόλου τοῦ Κώνστα⁹⁵ καὶ Δημητρίου τοῦ Λώτου⁹⁶ [ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὀρισμένους –πρόσφατα κυκλοφοροῦντες– σχετικούς καταλόγους ἀμιγῶς μουσικῶν χειρογράφων⁹⁷]), δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἶναι πλήρεις καὶ

217 [: περιγραφὴ 7 καὶ συνοπτικὴ ἀναγραφὴ 12 χφφ].

88. Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 25-66, 68-69, 71-76, 79-82, 90-105, 109-122, 124-131, 136-139, 140-148, 149-150, 155-165, 166-174, 176-186, 194-196, 196-201, 206-207, 224-225, 226-229, 231-233, 237-238, 240, 241-244 [: περιγραφὴ 75 χφφ] καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 113, 114-115, 118-120, 122-123, 128, 195-198, 203, 211, 214, 218 [: περιγραφὴ 6 καὶ συνοπτικὴ ἀναγραφὴ 12 χφφ].

89. Πρβλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 200, 204-205, 213, 215-216 [: συνοπτικὴ ἀναγραφὴ 6 χφφ].

90. Βλ. ΒΑΡΒΟΡΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα I. Ν. Ἀγ. Νικολάου Σάμου* [: περιγραφὴ καὶ σχολιασμός 2 χφφ]. Πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 217 [: συνοπτικὴ ἀναγραφὴ 1 χφφ].

91. Βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 134-136, 175-176, 178, 196, 199, 200-203, 206, 208-210, 213, 216 [: περιγραφὴ 3 καὶ συνοπτικὴ ἀναγραφὴ 13 χφφ].

92. Βλ. ΧΑΒΙΑΡΑ-ΜΕΛΙΔΩΝΗ, *Κατάλογος μουσικῶν χειρογράφων εὐρισκομένων ἐν Σύμῃ* [: περιγραφὴ 4 χφφ· (ἢ περιγραφὴ τοῦ τετάρτου ἡμιτελῆς)].

93. Βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Τὰ δύο μουσικὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Γαλατάκη* [: περιγραφὴ 2 χφφ].

94. Βλ. ΤΖΕΤΖΗ, *Τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς ἐν Ἀνδρῷ μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἡ Ἀγίας* [: ἀναφορὰ σὲ 4 χφφ· τὸ ἄρθρο ἡμιτελές]. Πρβλ. καὶ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 199-200, 204, 206, 208, 217 [: συνοπτικὴ ἀναγραφὴ 6 χφφ].

95. Ὁ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Ἀπόστολος Κώνστας ὁ Χίος*, σσ. 20-46, παρουσίασε, σχολιασμένους κατὰ κατηγορίες καὶ περιεχόμενο, 106 αὐτογράφους κώδικες τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα, ἐπισημαίνοντας ἀρμοδίως καὶ τὴν προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ θέμα πρβλ. γενικῶς καὶ ΣΤΑΘΗ, *Ἡ ἐξήγησις (passim)*. Πρόσφατα, ὁ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ταμείον*, σσ. 52-54, ἀπαρίθμησε 17 ἀκόμη αὐτογραφα τοῦ ἰδίου Ἀποστόλου.

96. Βλ. σχετικῶς: ΜΕΡΑΙΕ, *Ἕνα μουσικὸ χειρόγραφο τοῦ Δημητρίου Λώτου*. ΒΕΗ, *Καὶ ὄγδοον μουσικὸν χειρόγραφον τοῦ Δημητρίου Λώτου*. ΕΝΕΠΕΚΙΔΕΣ, *Un nouveau manuscrit de musique ecclésiastique, autographe de Demetrios Lotos*. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *Ἄγνωστος μουσικὸς κώδιξ τοῦ Δῆμ. Λώτου*. ΣΤΑΘΗ, *Ὁ φίλος τοῦ Κοραῖ Δημήτριος Λώτος καὶ τὰ μουσικὰ χειρόγραφα του* [: παρουσίαση 13 συνολικῶς αὐτογράφων Δημητρίου τοῦ Λώτου].

97. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Ἰδὼν ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Κώδικες ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς σὲ βιβλιοθήκες τῆς Κρήτης*. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνδρός*.

κυρίως ὅτι ἀνταποκρίνονται, οἱ περισσότεροι, στίς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης μουσικολογικῆς ἐρεύνης⁹⁸. Πλέον πενιχρές εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ λοιποὺς ἐκδεδομένους γενικοὺς καταλόγους, ὅπου συνοπτικῶς περιγράφονται (ἢ ἀπλῶς ἐντοπίζονται) μουσικὰ χειρόγραφα ἀποκειμένα, γιὰ παράδειγμα, στὴν Κύπρο⁹⁹ ἢ στὴν Κρήτη¹⁰⁰, σὲ νήσους τοῦ Ἰονίου (Ζάκυνθο¹⁰¹, Κεφαλληνία¹⁰²) ἢ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (Λέσβο¹⁰³, Χίο¹⁰⁴, Σάμο¹⁰⁵),

98. Τὸ θέμα μᾶς ἀπασχολεῖ εἰδικότερα σὲ ἄλλη ἐργασία μας [ὑπὸ τὸν τίτλο. «Κατάλογοι ἀμιγῶς μουσικῶν χειρογράφων κωδίκων» συμβολὴ στὴ βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας], ἡ ὁποία συντόμως πρόκειται νὰ παραδοθεῖ στὴ δημοσίωσή της.

99. Βλ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς μονῆς Κύκκου [: 5 μουσικὰ χῃ]. ΚΥΡΡΗ, Ἀναλυτικὸς κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου [: 12 μουσικὰ χῃ]. Πρβλ. καὶ Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων Γ', σσ. 24-27, 50-65 [: 57 μουσικὰ χῃ]. Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου Δ', σσ. 218-219 [: 2 μουσικὰ χῃ]. Διευκρινίζουμε ἐδῶ ὅτι ἡ ἐφ' ἐξῆς μνεῖα τῶν γενικῶν καταλόγων χειρογράφων εἶναι ἐντελῶς πρωτογενής, προσαρμοσμένη στίς ἀνάγκες τῆς παρούσης γενικῆς ἀναφορᾶς πλήρης καὶ ἐξαντλητικὴ ἀναφορὰ θὰ ἐπιχειρηθεῖ –σὺν Θεῷ– κατὰ τὴν εἰδικότερη, ἀνὰ νησιωτικὴν περιοχὴ, διαπραγματεύση τοῦ θέματος. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἀναγνώστες παραπέμπονται στὰ οἰκεία λήμματα τῆς σπουδαίας θησαυριστικῆς ἐργασίας τοῦ RICHARD, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits Grecs*.

100. Βλ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς πόλεως Ἡρακλείου Κρήτης [: 1 μουσικὸ χῃ].

101. Βλ. ΒΕΗ, Φωσκολιανὴ βιβλιοθήκη [: 5 μουσικὰ χῃ].

102. Βλ. ΤΣΕΛΙΚΑ, Τὰ παλαιότερα ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Κοργιαλενίου βιβλιοθήκης στὸ Ἀργοστόλι [: 6 μουσικὰ χῃ].

103. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη Α' [: 62 μουσικὰ χῃ καὶ 4 εὐαγγελιστάρια μὲ ἐκφωνητικὴ σημειογραφία].

104. Βλ. ΚΑΒΒΑΔΑ, *Ἡ ἐν Χίῳ βιβλιοθήκη Κοραῆ* [: 34 μουσικὰ χῃ]. ΤΣΕΛΙΚΑ, Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου “Ὁ Κοραῆς” [: 30 μουσικὰ χῃ]. Πρβλ. καὶ Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων Β', σσ. 18-19, 34-36 [: 3 μουσικὰ χῃ].

105. Βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Ι. Μητροπόλεως Σάμου [: 18 μουσικὰ χῃ]. Πρβλ. καὶ ΠΟΛΙΤΗ, Συνοπτικὴ ἀναγράφῃ, σσ. 82-84 [: 1 μουσικὸ χῃ]. Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου Δ', σσ. 14-17, 110-210 [: 8 μουσικὰ χῃ].

στὰ Δωδεκάνησα (Πάτμο¹⁰⁶, Λέρο¹⁰⁷, Κάλυμνο¹⁰⁸, Σύμη¹⁰⁹, Ρόδο¹¹⁰), στὶς Κυκλάδες (Ἄνδρο¹¹¹, Σέριφο¹¹², Σίφνο¹¹³, Πάρο¹¹⁴, Ἀμοργό¹¹⁵, Σαντορίνη¹¹⁶) καὶ στὶς Βόρειες Σποράδες (Σκιάθo¹¹⁷, Σκόπελο¹¹⁸).

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀναλυτικὴ καταλογογράφηση τῶν μουσικῶν χειρογράφων τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος πολλὰ νέα στοιχεῖα πρὸς τὴν κατεύθυν-

106. Βλ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Πατμιακὴ βιβλιοθήκη* [: 55 μουσικὰ χῆφ (καὶ περὶ τὰ δέκα εὐαγγελιστάρια μὲ ἐκφώνητικὴ σημειογραφία)]. ΚΟΜΙΝΗ, *Πατμιακὴ βιβλιοθήκη* [: 2 μουσικὰ χῆφ καὶ 17 εὐαγγελιστάρια μὲ ἐκφώνητικὴ σημειογραφία]. Πρβλ. ΚΟΜΙΝΗ, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων* [: 12 μουσικὰ χῆφ καὶ 2 εὐαγγελιστάρια μὲ ἐκφώνητικὴ σημειογραφία]. ΚΟΜΙΝΗ, *Τὰ Εἰρημολόγια τῆς Πάτμου*. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, *Πατμιακῆς βιβλιοθήκης συμπλήρωμα* [: 9 μουσικὰ χῆφ].

107. Βλ. ΤΣΕΛΙΚΑ, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Λέρου* (κυρίως σσ. 217-218, 336-337) [: 2 μουσικὰ χῆφ].

108. Βλ. *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων* Γ', σσ. 16, 39-40 [: 5 μουσικὰ χῆφ].

109. Βλ. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σ. 80-82 [: 2 μουσικὰ χῆφ].

110. Βλ. ΠΟΛΙΤΗ-ΚΟΛΛΙΑ, *Κατάλογος χειρογράφων Παναγίας Λίνδου* [: 2 μουσικὰ χῆφ]. Πρβλ. καὶ *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων* Β', σσ. 22-23, 40-45 [: 4 μουσικὰ χῆφ].

111. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄνδρον Μονῇ τῆς Ἀγίας κωδίκων* [: 14 μουσικὰ χῆφ]. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογοι κωδίκων ἐν ταῖς Μοναῖς τῆς νήσου Ἀνδρου Ἀγίῳ Νικολάῳ καὶ Παναχράντῳ καὶ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Κορθίου* [: 19 μουσικὰ χῆφ]. Τὴν πλήρη ἀπαρίθμηση καὶ τὸν ἀρμόδιο σχολιασμό τῶν ὑφισταμένων καταλόγων ἀνδριακῶν χειρογράφων κωδίκων βλ. ἐιδικότερα στὸ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Συνοπτικὴ θεώρηση τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης*, σσ. 78-80 (ὑποσημ. 8-9) [= σσ. 31-33 τοῦ ἀνατύπου].

112. Βλ. *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων* Α', σσ. 19-20, 30-31 [: 6 μουσικὰ χῆφ].

113. Βλ. *αὐτόθι*, σσ. 19-20, 31-32 [: 3 μουσικὰ χῆφ].

114. Βλ. ΛΙΒΑΔΑΡΑ, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πάρῳ Ἱερᾷ Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς "Λογγοθάρας"* [: 1 μουσικὸ χῆφ]. Πρβλ. καὶ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοθάρας* [: ἐπισήμανση 47 μουσικῶν χῆφ].

115. Βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, *Ἀμοργός-Κατάλογος* [: 4 μουσικὰ χῆφ]. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σσ. 71-79 [: 4 μουσικὰ χῆφ].

116. Βλ. ΛΙΤΣΑ, *Συνοπτικὸς κατάλογος χειρογράφων μονῆς Προφῆτου Ἡλίου Θήρας* [: 16 μουσικὰ χῆφ καὶ 1 εὐαγγελιστάριο μὲ ἐκφώνητικὴ σημειογραφία].

117. Βλ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Κατάλογος χειρογράφων καὶ ἐντύπων τῆς ἐν Σκιάθῳ Ἱ. Μονῆς Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου* [: 1 μουσικὸ χῆφ].

118. Βλ. ΠΟΛΙΤΗ, *ῥ.π.*, σσ. 89-93 [: 1 μουσικὸ χῆφ]. *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων* Β', σσ. 21, 37-38 [: 8 μουσικὰ χῆφ]. *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων* Γ', σσ. 14-15, 37-38 [: 3 μουσικὰ χῆφ].

ση αὐτὴ ἀναμένεται νὰ κομίσει. Γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθὲς θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο νὰ προσαχθοῦν ἐδῶ πλέον ἀπτές μαρτυρίες παρ' ὅτι, σπεύδουμε νὰ σημειώσουμε, εἶναι ἀκόμη πολὺ νωρὶς γιὰ νὰ διατυπωθεῖ ἐπαρκὲς ἐπιστημονικὸς λόγος, θὰ συγκεφαλαιώσουμε στὴ συνέχεια ὅσα σχετικὰ δεδομένα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ὥς σήμερα ἔρευνα στὶς νησιωτικὲς συστάδες ἀφ' ἐνὸς μὲν τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ (ὅπου ἤδη περατώθηκε ἡ ἔρευνα καὶ τὰ πορίσματα εἶναι σαφῆ), ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν Κυκλάδων (ὅπου, μὲ πρῶτο σταθμὸ τὴ νῆσο Ἄνδρο, συνεχίζεται τὴν ἔρευνά μας).

Σχετικῶς πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, ἀπ' ὅπου ἐκκινήσαμε τὸ ἐν λόγῳ ἐγχείρημα, μνημονεύουμε ὅτι ἔχουμε ἤδη ἐκπονήσει ἀναλυτικὸ περιγραφικὸ κατάλογο τῶν ἀποκειμένων στὴν Ὑδρα χειρογράφων μουσικῶν κωδίκων¹¹⁹. Στὸν συγκεκριμένον κατάλογο περιγράφονται 56 συνολικὰ μουσικὰ χειρόγραφα ποὺ ἐπεσημάνθησαν στὸ νησί, κυρίως στὶς βιβλιοθηκὲς τῶν ὑδραϊκῶν Ἱ. Μονῶν Προφῆτου Ἡλιοῦ, Ἀγίας Τριάδος, Παναγίας Φανερωμένης καὶ Ζούρβας, Ἀγίας Εὐπραξίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένες ἰδιωτικὲς συλλογές¹²⁰. Στὰ ὑπόλοιπα νησιά τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ δὲν ἐνετοπίσθησαν μουσικὰ χειρόγραφα, ἐκτὸς ὀρισμένων σχετικῶν σπαραγμάτων σωζομένων στὴν Αἴγινα, γιὰ τὰ ὁποῖα κάνουμε λόγο σὲ ἄλλη σειρά μελετῶν μας¹²¹.

Ἀπὸ τὰ θησαυρισμένα στὴν Ὑδρα μουσικὰ χειρόγραφα τὴ βυζαντινο-μουσικολογικὴ ἔρευνα ἐνδιαφέρουν μίᾳ ὀγκώδης Παπαδικὴ τῶν τελῶν τοῦ ἱζ' αἰῶνος¹²², δύο Στιχηράρια Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν τῆς ἰδίας περι-

119. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ὑδρα.

120. Πρόσφατα, ὁ αἰδεσιμολογιώτατος π. Ἰωαννίκιος Καλαφάτης μᾶς ὑπέδειξε δύο ἀκόμη –ἀποκειμένους στὴ συλλογὴ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Ἀγ. Δημητρίου Ὑδρας– μουσικοὺς κώδικες [ὁ ἓνας ἀποτελεῖ τμῆμα Ἀνθολογίας τοῦ ιη' αἰῶνος καὶ ὁ ἄλλος ἓνα Δοξαστάριον Ἰακώβου τοῦ Πρωτοψάλτου τοῦ ιθ' αἰῶνος (γραμμμένο διὰ τῆς νέας μεθόδου)], ἀναλυτικότερη παρουσίαση τῶν ὁποίων ἐπιφυλασσόμαστε νὰ δημοσιεύσουμε σύντομα.

121. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Ἡ ψαλτικὴ τέχνη στὴν Αἴγινα, κυρίως σσ. 37-48.

122. Κώδιξ Ἱερᾶς Μονῆς Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 597. [Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε σὲ ψιλὴ μόνον μνεία τῶν ἐπισημαινομένων κωδίκων, καθὼς ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρμόδιος σχολιασμὸς αὐτῶν καταχωρίζονται στὸν προμνημονευθέντα ἡμέτερον κατάλογον].

όδου¹²³, ὅλα δυστυχῶς ἔργα ἀδήλων κωδικογράφων, καθὼς καὶ ἓνα Ἀναστασιματάριο Παναγιώτου τοῦ νέου Χρυσάφη, ἰδιόγραφο κάποιου Νεοφύτου ἱεροδιακόνου κατὰ τὸ ἀ΄ ἡμῖς τοῦ ιη΄ αἰῶνος¹²⁴. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτη εἶναι, ἐπίσης, ἡ περίπτωση ἐνὸς ἀγνώστου ὡς σήμερα αὐτογράφου Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου, συγκεκριμένα μιᾶς Ἀνθολογίας τοῦ ἔτους 1804¹²⁵, ἀλλὰ καὶ ἐνὸς ἀκόμη αὐτογράφου τοῦ κωδικογράφου Μακαρίου Παλαιολόγου τοῦ Πατμίου, συμμείκτου κώδικος, τῆς γνωστῆς κατηγορίας Ἀναστασιματάριο Παναγιώτου τοῦ νέου Χρυσάφη-Ἀνθολογία, χρονολογουμένου κατὰ τὸ ἔτος 1767¹²⁶. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν τρίτο γνωστὸ κώδικα τοῦ ἐν λόγω Μακαρίου· ἀπὸ τὰ ἄλλα αὐτογράφα του ἓνας κώδικας (Ἀνθολογία, φυλασσομένη στὴν ἀγιορειτικὴ Μονὴ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 958¹²⁷) ἔχει γραφεῖ κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος (1767), ἐνῶ τὸ τρίτο γνωστὸ σήμερα χειρόγραφο τοῦ ἰδίου (Στιχηράριον Παναγιώτου τοῦ νέου Χρυσάφη καὶ Ἀνθολογία, τοῦ ἔτους 1772) ἀπόκειται στὴν πατρίδα του, στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο, ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 487¹²⁸.

Βεβαίως, ἡ ἀπὸ τὴν ἐπισταμένη μελέτῃ τῶν μουσικῶν κωδίκων τῆς νήσου Ὑδρας οὐσιαστικὴ προσφορὰ στὴν ἐπιστήμῃ τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας –πέρα ἀπὸ καθ’ ἑαυτὴν τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ 56 νέων μουσικῶν χειρογράφων– συνίσταται στὴ φανέρωση μιᾶς ἥκιστα γνωστῆς ἐπιτοπίου ψαλτικῆς παραδόσεως, ἀξιοθαύμαστου πράγματι εὐρους, ποὺ γνωρίζεται μέσῳ τῆς ἀξιολογῆς μουσικῆς δραστηριότητος ὀρισμένων γηγενῶν Ὑδραίων, κωδικογράφων, μελουργῶν ἢ ψαλτῶν, ἀκαμάτων θεραπόντων τῆς εὐλογημένης ψαλτικῆς τέχνης. Σὲ ἄλλη εὐκαιρία ἐκθέσαμε ἀναλυτικὰ τὰ προκύψαντα σχετικὰ δεδομένα¹²⁹. ἐδῶ περιοριζόμαστε σὲ μιὰ βραχεῖα ἀναφορά, γιὰ γενικότερη ἐνημέρωση τῶν φιλομούσων ἀνα-

123. Κώδιξ Ἱερᾶς Μονῆς Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας 603 καὶ κώδιξ Ἱεροῦ Ναοῦ Παναγίας Φανερωμένης Ὑδρας 3.

124. Κώδιξ Ἱερᾶς Μονῆς Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας 634.

125. Κώδικες Ἱερᾶς Μονῆς Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας 618 καὶ 619.

126. Κώδιξ Ἱερᾶς Μονῆς Προφῆτου Ἡλίου Ὑδρας 628.

127. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β*, σσ. 286-291.

128. Βλ. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Πατμιακὴ βιβλιοθήκη*, σ. 214. ΚΟΜΙΝΗ, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, σσ. 71-72 καὶ πίνακα 158. Πρβλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Χειρόγραφα*, σ. 208.

129. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς νήσου Ὑδρας*.

γνωστών. Γνωστοποιούνται πλέον τὰ ὀνόματα τῶν Ὑδραίων κωδικογράφων Ἀναγνώστη Πάνου Οἰκονόμου, Δημητρίου Μαρούκα, Μιχαὴλ Κάλου, Γερασίου μοναχοῦ καὶ Γεωργίου παπᾶ-Ἰωάννου Μάνου. Εἰδικότερα ἡ μορφή τοῦ τελευταίου εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ὑπῆρξε κατ' ἐπάγγελμα κωδικογράφος, μὲ πλούσιο, μάλιστα, ἀμνητὸ ποῦ ἀποτιμᾶται σήμερα σὲ εἴκοσι περίπου κώδικες τῆς νέας μεθόδου, γραμμένους κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1820-1850¹³⁰. Ὁ πατέρας του, Ἰωάννης ἱερεὺς, ἦταν ἐφημέριος τῆς πλέον περιωνύμου ἐνορίας τῆς πόλεως τῆς Ὑδρας, τῆς Ὑπαπαντῆς¹³¹, ἀπὸ πρόσωπα δὲ τοῦ συγγενικοῦ περιβάλλοντός του –καὶ ὄχι μόνον– ὁ Γεώργιος εἶχε –κατὰ πᾶσαν πιθανότητα– συγκροτήσει στὸ νησί ἓνα ἰδιαίτερο κωδικογραφικὸ ἐργαστήριον γιὰ τὴν ἀντιγραφή μουσικῶν χειρογράφων¹³². Παράλληλως, ὁ ἐν λόγῳ Γεώργιος διακρίνεται καὶ ὡς μελουργός, κοντὰ στοὺς ἐπίσης Ὑδραῖους Δημήτριον τὸν ἐκ τῆς νήσου Ὑδρας, Ἀναστάσιον τὸν Ταπεινὸ καὶ τὸν νεώτερον Γεώργιον Χαλιορῆ¹³³.

130. Βλ. σχετικῶς αὐτόθι, σσ. 183-186.

131. Βλ. τὴν πληροφορία στὴν «ἀπογραφή τῶν κατοίκων τῆς Ὑδρας γενομένη κατ' ἐνορίας τῇ 20ῇ Ἰουνίου 1828», τὴν ὁποία δημοσίευσε ὁ ΛΙΓΝΟΣ, Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας ΙΔ', σ. 152.

132. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, ὅ.π., σσ. 186-187, ὅπου περὶ τῆς ταυτότητος ἐνὸς μέλους τοῦ ἐν λόγῳ ἐργαστηρίου, τοῦ Ἀντωνίου Μπερικέτη παπᾶ-Ἰωάννου Μάνου, γραφῶς τοῦ ἀγιορειτικοῦ κώδικος Γρηγορίου 16 (ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πέντε περίπου κώδικες, ποὺ μὲ ἐμφανέστατη ὁμοιότητα γραφῆς πρὸς ἐκείνους τοῦ Μάνου ἀποτελοῦν τὴ γνωστὴ σήμερα παραγωγὴ τοῦ συγκεκριμένου ὑδραϊκοῦ κωδικογραφικοῦ ἐργαστηρίου). Σημειωτέον, ἐπιπροσθέτως, ὅτι ὁ προειρημένος Γεώργιος παπᾶ-Ἰωάννου Μάνος ἀπαντᾷ συχνὰ ὡς συνδρομητὴς ἐντύπων μουσικῶν βιβλίων, μετ' αὐτοῦ δὲ μνημονεύεται ἐνίοτε καὶ ὁ ἐν λόγῳ Ἀντώνιος [βλ. αἴφνης στὴν ἐκδοσὴ *Εἰρμολόγιον Καλοφωνικόν* (1835), σ. 279, ὅπου, μάλιστα, ὁ Ἀντώνιος ἀναφέρεται ὡς «ἀριστερὸς Δομέστικος (sc. Ὑδρας)»]. Ἐν προκειμένῳ, πάντως, ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ὁμοειδὴς εἰδησιή, καταχωρισμένη στῇ σ. ζ' τοῦ «καταλόγου τῶν συνδρομητῶν» τῆς ἐκδόσεως *Δοξαστᾶριον, Κωνσταντίνου* (1840^β)· ἐκεῖ, στὴν ἐνότητα τῶν «ἐν τῇ νήσῳ Ὑδρα» συνδρομητῶν, μνημονεύονται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ οἱ «Γεώργιος, Ἀντώνιος καὶ Συμεὼν Μάνος».

133. Βλ. σχετικῶς ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, ὅ.π., σσ. 188-193. Νὰ ἐπισημανθεῖ μόνον ἐδῶ ὅτι ὁ Δημήτριος ὁ ἐκ τῆς νήσου Ὑδρας, ὁ μόνος ἴσως Ὑδραῖος μελουργὸς ποὺ εἶναι εὐρύτερα γνωστὸς λόγῳ ὀρισμένων ἀρκετὰ συχνὰ ἀνθολογούμενων συνθέσεων του, συγκεκριμένα μιᾶς ἐνότητος ὁκτῶ κατ' ἔχον Χερουβικῶν (γνωρίζομένων κυρίως ὑπὸ τὴν ἀναγραφὴν: *Χερουβικά, συντεθέντα παρὰ κυρ Δημητρίου ἐκ νήσου Ὑδρας*), ταυτίσθηκε ἤδη ἀσφάλως μὲ τὸν Ὑδραῖον κωδικογράφον Δημήτριον Μαρούκα, συντάκτη τεσσάρων ὡς σήμερα ἐντοπισθέντων μουσικῶν χειρογράφων (τῶν δύο ἀποκειμένων στὴν Ἱ. Μονή

Ὡς πρὸς τὴν περιοχὴ τῶν Κυκλάδων εἰδικώτερη ἀναφορὰ θὰ ἐπιχειρήσουμε, πρὸς τὸ παρόν, στὰ σχετικὰ μὲ τὴ νήσο Ἄνδρο εὐρήματα τῆς (ἐν ὅψει τῆς ἐτοιμασίας τοῦ ἀναλυτικοῦ καταλόγου τῶν ἐκεῖ σωζομένων χειρογράφων μουσικῶν κωδίκων) διεξαχθείσης ἤδη πρωτογενοῦς ἐρεύνης¹³⁴. Σύμφωνα μὲ τὰ ὡς σήμερα γνωστὰ στοιχεῖα, στὴν Ἄνδρο καταμετρῶνται 70 χειρόγραφα τῆς ψαλτικῆς τέχνης, ἀποκειμένα στὶς βιβλιοθήκες τῶν ἀνδριακῶν Ἱ. Μονῶν Παναγράντου, Ἀγίου Νικολάου καὶ Ἀγίας, στὴν Καίρειο Βιβλιοθήκη τῆς Ἀνδρου, στὶς βιβλιοθήκες τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Κορδίου, στὴ δημοτικὴ βιβλιοθήκη Ἀνδρου καὶ σὲ ὀρισμένες ἰδιωτικὲς συλλογές¹³⁵.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἐπισημανθέντα ἀξιωμακρινήματα ὑδραϊκὰ μουσικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐν πολλοῖς ἄγνωστα στὴ μουσικολογικὴ ἔρευνα, τὰ ἀντίστοιχὰ τῆς Ἀνδρου ἔχουν ἐν μέρει προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν μελετητῶν. Κοντολογίς, τοὺς πλέον ἐνδιαφέροντες, ἐκ τῶν ἀποκειμένων στὴν Ἀνδρο, μουσικοὺς κώδικες συνιστοῦν ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1699 αὐτόγραφος κώδιξ (Ἀναστασιματάριον-Ἀνθολογία) Παύλου ἱερέως τοῦ Σκοπελίτου, ἓνα Στιχηράριον γραμμένο κατὰ τὸ 1703 ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Νεκτάριο, τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1740 ἰδιόγραφο Στιχηράριον τοῦ Τριωδίου Χρυσάνθου ἱερομονάχου τοῦ Κυπρίου, ἡ ὀγκωδεστάτη Παπαδικὴ ποὺ κατὰ τὸ ἔτος 1756 φιλοπύνησε ὁ Μυτιληναῖος ἱερομόναχος Νεκτάριος, τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1769 αὐτόγραφο Δαβὶδ τοῦ Σκοπελίτου Στιχηράριον Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν, ἀλλὰ καὶ δύο κώδικες τῆς νέας μεθόδου, μία Ἀνθολογία ἀδήλου κωδικογράφου τοῦ ἔτους 1818 καὶ ἓνα

Προφῆτου Ἡλιοῦ Ὑδρας), ἔχει αὐτομαρτυρίαν τοῦ τελευταίου, καταχωρισμένης στὸ φ. 99' ἐνὸς αὐτογράφου του, Ἀνθολογίας τῆς συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθμὸν 33, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς: *Χερουβικά, Δημητρίου Μαρούκα· ἦχος α' Οἱ τὰ Χερουβίμ.* Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀνωτέρω ἀνθολόγησις τῆς συγκεκριμένης σειρᾶς Χερουβικῶν ἀποτελεῖ τὴν πρώτη (καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα τὴ μόνη) αὐτόγραφη καταγραφή τῶν ἐν λόγω συνθέσεων, χρονολογημένη μάλιστα κατὰ τὸ ἔτος 1808 (βλ. αὐτόθι, σσ. 189-190-πρβλ. τώρα καὶ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Δημήτριος Μαρούκας).

134. Βλ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, Συνοπτικὴ θεώρησις τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης.

135. Βλ. σχετικῶς αὐτόθι, σσ. 53-54 καὶ 80-82 (ὑποσημ. 11-18) [= σσ. 5-6 καὶ 33-35 τοῦ ἀνατύπου]. Τώρα πλέον βλ. καὶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἄνδρος (ὅπου παρουσιάζονται 55 συνολικὰ μουσικὰ χειρόγραφα· στὸν ἴδιο κατάλογο ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀναζητήσει καὶ παραπληρωματικὲς πληροφορίες γιὰ ὅσα ἀνδριακὰ μουσικὰ χειρόγραφα μνημονεύονται στὴ συνέχεια).

Ἀναστασιματάριον αὐτόγραφο Προκοπίου Φιλαδελφείας τοῦ Κυπρίου¹³⁶. Σ' αὐτοὺς πρέπει, βεβαίως, νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 50 μουσικὸς κώδιξ τῆς Ἱ. Μονῆς Παναχράντου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μᾶλλον ἓνα ἄγνωστο ὡς σήμερα αὐτόγραφο τοῦ ὁτρηροῦ κωδικογράφου Κοσμᾶ Μακεδόνοιο τοῦ Ἰβηρίτου¹³⁷.

Σχετικῶς πρὸς τὴ γηγενῆ ψαλτικὴ παράδοση ὁ ἐρευνητὴς ἐντοπίζει κατ' ἀρχὰς ἱκανὸν ἀριθμὸν Ἀνδρίων κτητόρων μουσικῶν κωδίκων [: Νεῖλος προηγούμενος ὁ ἐξ Ἀνδρου ἐκ Μονῆς Ἀγίας ἐκ χωρίου(ν) Πισκοπίο τὸ ἐπὶ κλη(ν) Παντελοῦς, Ἀνθιμος μοναχὸς ὁ ἐξ Ἀντροῦ ἐκ Μονῆς Ἀγίας ἐ(κ) χωρίου(ν) Λάμηρο, Νεόφυτος ἱερομόναχος Παναχραντιώτης ὁ ἐξ Ἀνδρου, Γαβριήλ Πρωτοσύγκελλος ὁ ἐξ Ἀνδρου, Εὐγένιος Παπαδόπουλος, προηγούμενος τῆς ἐν Γαυρείῳ τῆς Ἀνδρου Μονῆς τῆς Ἀγίας, Μακάριος ἱεροδιάκονος ὁ ἐξ Ἀνδρου, Γρηγόριος προηγούμενος τοῦ πίκλη(ν) Ἀθανασίου, Πέτρος Καίρης]¹³⁸, γιὰ ἄλλη ἐνδεχόμενη μουσικὴ δραστηριότητα τῶν ὁποίων οὐδεμία, πάντως, μαρτυρία ἐνετοπίσθη πρὸς τὸ παρόν. Ἀξιομνημόνευτὴ εἶναι, ἐπιπροσθέτως, ἡ περίπτωση ἐνὸς γνωστοῦ μελουργοῦ τοῦ ἱζ' αἰῶνος, τοῦ θατοπαιδηνοῦ ἱερομονάχου Ἀρσενίου, τοῦ λεγομένου «μικροῦ», κυρίως λόγω μιᾶς ἅπαξ ἀπαντώσης μαρτυρίας κάποιου ἀδήλου μαθητοῦ του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὡς πατρίδα τοῦ προσδιορίζεται «ἡ Ἀνδρος νῆσος»¹³⁹. Ἀναμφιβόλως, ὅμως, τὴν πλέον ἐνδιαφέρουσα πτυχή

136. Πρόκειται, κατὰ σειράν, γιὰ τοὺς κώδικες: Ἀγίας 41, Ἀγ. Νικολάου 14, Ἀγίας 38, Ἀγίας 34, Ἀγίας 49, Ἀγίας 36 καὶ Ἀγίας 37, λεπτομερέστερη ἀναφορὰ περὶ τῶν ὁποίων βλ. στὸ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, ὁ.π., σσ. 58-62 καὶ 95-102 (ὑποσημ. 61, 55, 60, 57 [καὶ 66-69], 62 [καὶ 70-75], 58 [καὶ 22], 59), ἀντιστοίχως [= σσ. 10-14 καὶ 48-55 τοῦ ἀνατύπου].

137. Βλ. τὸν σχετικὸ σχολιασμὸ αὐτόθι, σσ. 59 καὶ 98 (ὑποσημ. 63-65) [= σσ. 11 καὶ 51 τοῦ ἀνατύπου]. Ὡς αὐτόγραφος τοῦ Κοσμᾶ ἐπισημαίνεται ὁ ἐν λόγῳ κώδιξ καὶ στὸ ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αἰῶνα, σ. 509. Γιὰ τὸν ἐν λόγῳ Κοσμᾶ βλ. πλέον καὶ ΖΗΣΙΜΟΥ, Κοσμᾶς Ἰβηρίτης.

138. Περὶ αὐτῶν βλ. περισσότερα στὸ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, ὁ.π., σσ. 57-58 καὶ 88-94 (ὑποσημ. 43-51) [= σσ. 9-10 καὶ 41-47 τοῦ ἀνατύπου].

139. Βλ. τὴ σχετικὴ μαρτυρία στὸ ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας, σ. 33· πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιτίτλο μιᾶς συνδέσεως τοῦ Ἀρσενίου (τοῦ λεγομένου «δὺς διαπασῶν» κρατήματος σὲ ἦχο τέταρτο), ἡ ὁποία ἀνθολογεῖται στὸν (κατὰ τὸ ἥμισυ αὐτόγραφο τοῦ μνημονευθέντος μαθητοῦ του) κώδικα Λειμῶνος 258, φ.φ. 130^ν-132^ν, ὑπὸ τὴν ἐξῆς, συγκεκριμένα, ἀναγραφὴ: [Κράτημα] ὁργανικὸν τὴν σύνδεσιν, ἔχον δις διὰ πασῶν, εἰς ἦχον δ', ποίημα τοῦ ἐμοῦ διδασκάλου, Ἀρσενίου ἱερομονάχου, τοῦ ἐν

τῆς ἐπιτοπίου μουσικῆς παραδόσεως στοιχειοθετεῖ ἡ μορφή τοῦ λογίου κωδικογράφου «Διονυσίου Κορκοδείλου τοῦ ἐξ Ἀνδρου», ὅπως αὐτομαρτυρεῖται· πέρα ἀπὸ τὶς ὡς σήμερα γνωστὲς ψαλτικὲς δραστηριότητές του (μαθητεία στὴν Κωνσταντινούπολη, κοντὰ στὸν Γρηγόριο Πρωτοψάλτη, κωδικογραφία, θητεία Πρωτοψάλτου στὴν Ἄνδρου), περὶ τῶν ὁποίων σημειώσαμε ἤδη πρωτογενῶς τὰ δέοντα¹⁴⁰, ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλη μουσικὴ ὑπόστασή του, θέμα ποῦ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο εἰδικότερης ἐρεῦνης μας¹⁴¹, ἀξίζει ἐδῶ νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ περὶ τὰ γράμματα παράλληλη ἀγάπη του. Κατὰ τὰ σωζόμενα –καὶ ἀπὸ τὴν ὡς σήμερα, τουλάχιστον, ἐρευνα ἐντοπισθέντα– σχετικὰ στοιχεῖα, ὁ Διονύσιος, κατὰ τὸ ἔτος 1829, σὲ σχετικὰ μεγάλη ἡλικία (35 ἐτῶν) καὶ ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἐνδυθεῖ τὸ ἱεροδιακονικὸ σχῆμα, ἐμφανίζεται νὰ παρακολουθεῖ τὰ μαθήματα τοῦ σχολείου στοιχειώδους παιδείας τῆς πόλεως τῆς Ἀνδρου¹⁴², ἐνῶ ἓνα ἔτος ἀργότερα

μουσικοῖς νέου, οὗ ἡ πατρίς ἡ Ἀνδρος νῆσος. Γενικῶς περὶ τοῦ Ἀρσενίου βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Α'*, σσ. 21, 65, 91, 114, 116, 127, 132, 140-142, 146, 155, 166, 177, 186, 203, 281, 341-342, 387, 390, 395, 412, 414-415, 440, 488, 510-511, 521, 526, 532, 563, 640. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Β'*, σσ. 18, 31, 65, 122, 131, 151, 175, 177, 211, 226, 288, 303, 307, 378, 383, 386, 400, 404, 409, 426, 436, 444, 454, 513, 612, 740, 845. ΣΤΑΘΗ, *Τὰ χειρόγραφα Γ'*, σσ. 30-31, 134, 136-138, 231, 316, 319, 334, 341, 417, 419, 421, 448, 519, 551-552, 560, 562, 566-567, 574, 638, 647-648, 652, 661, 674, 704-705, 724-725, 727, 805-806, 838, 842, 897, 903. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σσ. 31-35, 268-269. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΨΗ, *Χειρόγραφα*, σσ. 31-32 καὶ 85 (ὑποσημ. 83-84). JAKOVljević, *ibid.*, pp. 13, 22, 33, 59-60, 69-70, 73-74, 76-77. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Α'*, σσ. 227, 578-579. ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σσ. 160, 170-172, 222-223, 245, 359-360, 440. Βλ. τώρα καὶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρσένιος Βατοπαιδινός.

140. Βλ. σχετικῶς ΧΑΛΛΑΙΑΚΗ, *ἔ.π.*, σσ. 54-57 καὶ 82-88 (ὑποσημ. 19-42) [= σσ. 6-9 καὶ 35-41 τοῦ ἀνατύπου. Νὰ προστεθεῖ τώρα ἐδῶ ὅτι τὰ διὰ τῶν ὑποσημ. 19 καὶ 20 προσδιοριζόμενα αὐτόγραφα τοῦ Διονυσίου ἐπισημαίνονται καὶ στὸ ΠΟΛΙΤΗ, *ἔ.π.*, σ. 424· ἐπιπροσθέτως δὲ τὸ πρῶτο μνημονεύεται καὶ ἀπὸ τὸν ΓΚΕΡΤΣΜΑΝ, *Κατάλογος Β'*, σ. 375].

141. Βλ. ΧΑΛΛΑΙΑΚΗ, *ἔ.π.*, σσ. 86-87 (ὑποσημ. 35) [= σσ. 39-40 τοῦ ἀνατύπου].

142. Βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, *Τὰ περὶ Παιδείας*, σσ. 455-460, ὅπου δημοσιεύεται ἐγγράφο (ἀπὸ 12^{ης} Νοεμβρίου 1829) τῆς ἐπιτροπῆς σχολείων Ἀνδρου πρὸς τὴν Δημογεροντίαν Ἀνδρου, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο ὁ «Διονύσιος ἱεροδιάκονος Κορκοδείλος» φοιτᾷ στὴν πρώτη τάξη τοῦ ἐν λόγῳ πεντατάξιου φιλολογικοῦ γυμνασίου, διδασκόμενος (ἀπὸ τοὺς ἐπίσης Ἀνδρίους ἱεροδιακόνους «Γρηγόριο Βασιλείου Ροϊδῆ», διδάσκαλο, καὶ «Διονύσιο Πέτρου Καίρη», ὑποδιδάσκαλο [ὁ ὁποῖος φέρεται καὶ ὡς συμμαθητῆς του]) τὰ ἀκόλουθα μαθήματα: «Ομηρο / Μετρικὴ καὶ Ὑφαιστιώνα / Θουκυδίδη / Ἡρόδοτο / Ποιητὰς

μαρτυρείται ως εκπαιδευόμενος ἀλληλοδιδάσκαλος στὸ πρότυπο σχολεῖο τῆς Αἰγίνης¹⁴³. Σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα χρονολογικὰ δεδομένα, στὴν Αἶγινα μετεξεπαιδεύθη ἐπὶ τρίμηνο (Ιούλιο-Αὐγουστο-Σεπτέμβριο) τοῦ 1830¹⁴⁴, μάλιστα, κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς τρίμηνης σπουδῆς του (εἰδικότερα κατὰ Αὐγουστο τοῦ 1830) οἱ συμπατριῶτες του Ἄνδριοι ζή-
του, μὲ ἔγγραφό τους πρὸς τὴν Κυβέρνηση, τὸν διορισμὸ τοῦ Διονυσίου
ὡς ἀλληλοδιδασκάλου στὴν Ἄνδρο: «... προστρέχουμεν εἰς τὴν Σ. ἡμῶν

διαφόρους / Γραμματικὴ Φ. Βουτμάνου / Γυμνάσματα εἰς ἄσκησιν τῆς ἑλλην. Γλώσσης / Ἀρμονία τοῦ συντακτικοῦ λόγου ἐπὶ τῶν διδασκομένων συγγραφέων» (βλ. αὐτόδι, σ. 457).

143. Βλ. αὐτόδι, σ. 1017, ὅπου στοὺς –ἐπισυναπτομένους στὸ ὑπ' ἀριθμ. 899 (ἀπὸ 10^{ης} Ἰουνίου 1830) Διάταγμα τοῦ Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδίστρια– πίνακες ὀνομά-
των τῶν ἐκλεχθέντων μαθητῶν τοῦ προτύπου σχολείου, ὁ «Διονύσιος Ἰωάννου Κροκό-
δειλος, ἱεροδιάκονος, Ἄνδριος» συγκαταλέγεται στὴν ὁμάδα «τῶν ὅσοι εἶναι ἐκλεκτοὶ
ὡς μέλλοντες διδάσκαλοι τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς, ἐὰν λάβωσι τινα βοήθειαν διὰ τρεῖς ἢ
τέσσαρας μῆνας». Πρβλ. ἐπίσης αὐτόδι, σσ. 1294-1295, ὅπου δημοσιεύεται «Κατάλογος
τῶν μαθητῶν ὅσοι ἀκολουθοῦν τὸ εἰς τὸ πρότυπον τῆς Ἀλληλοδιδακτικῆς παραδιδόμε-
νον μάθημα» καὶ ὁ «Διονύσιος Κροκόδειλος (ἱεροδιάκονος) Ἄνδριος, ἐτῶν 35» μνημονεύ-
εται δεύτερος κατὰ σειράν. [Περὶ τοῦ προτύπου σχολείου Αἰγίνης βλ. αἰφνης: ΚΟΙΚΟΓ, *Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τῆς Αἰγίνης*, σσ. 103-119. ΜΑΥΡΟΣΚΟΦΗ, *Ἐκπαίδευση
καὶ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα 1821-1832*, σσ. 141-144. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗ, *Ἡ
ἐκπαίδευση κατὰ τὴν Καποδιστριακὴ περίοδο*, σσ. 361-367. Πρβλ. ΚΟΡΔΟΥΛΗ, *Τὸ
ἀρχεῖο τοῦ ὀρφανοτροφείου Αἰγίνης τῆς ΕΒΕ*, σσ. 407-409. ΠΡΑΣΣΑ, *Ἡ ἐκπαίδευση
στὴν Αἶγινα κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴ καὶ καποδιστριακὴ περίοδο*, σσ. 85-86].

144. Βλ. ΚΟΙΚΟΓ, ὅ.π., σσ. 112-113. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗ, ὅ.π., σ. 367. Λεπτολογοῦντες,
διευκρινίζουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Διονύσιος ἐφοίτησε στὸ πρότυπο σχολεῖο τῆς Αἰγίνης ὡς μέλος
μιας συγκεκριμένης ὁμάδος διδασκάλων [ἢ, κατὰ τὰ σημειούμενα στὸ ἤδη μνημονευθέν
(στὴν προηγουμένη ὑποσημείωση) ἔγγραφο, ὡς ἓνας «τῶν ὅσοι [ἐκ τῆς ἑλληνικῆς πε-
ριφερείας] εἶναι ἐκλεκτοὶ ὡς μέλλοντες διδάσκαλοι τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς» (βλ. ΔΑΣ-
ΚΑΛΑΚΗ, ὅ.π., σ. 1017)], ἐκλεγμένον ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση πρὸς τρίμηνη μετεκπαίδευ-
ση ἐπὶ τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου τοῦ Σαραζίνου. Εἰδικότερα ὁ Διονύσιος μετεῖχε
στὴν πρώτη κληθεῖσα ὁμάδα τῶν εκπαιδευομένων ἀλληλοδιδασκάλων [ἀποτελουμένη
ἀπὸ δεκαεπτὰ σπουδαστές (ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν ὁποίων δημοσιεύθηκε, ὅπως
προμνημονεύθηκε, ἀπὸ τὸν ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, ὅ.π., σσ. 1294-1295)], «οἱ ὅποιοι (κατὰ τὴν
ΚΟΙΚΟΓ, ὅ.π., σ. 113) ἐφοίτησαν ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου μέχρι καὶ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ λήξαν-
τος ἔτους [sc. 1830]». Ἄς προστεθεῖ, τέλος, ὅτι δάσκαλοί του στὸ πρότυπο σχολεῖο ἦσαν
οἱ Ἰωσήφ Διστομίτης [γινὰ τὸν ὁποῖο νὰ σημειωθεῖ ἐνδιαφέροντως ὅτι ἦταν μαθητῆς τοῦ
Θεοφίλου Καίρη (βλ. ΚΟΙΚΟΓ, ὅ.π., σ. 109)] καὶ Γεώργιος Μαννακίδης (βλ. σχετικῶς
ΚΟΙΚΟΓ, ὅ.π., σσ. 110-111, 113. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗ, ὅ.π., σ. 362, ὑποσημ. 4 [στὰ δύο αὐτὰ
ἔργα (κυρίως στὶς σσ. 104-105, 113 καὶ 365, ἀντιστοίχως) περιγράφεται ἀδρομερῶς καὶ
τὸ περιεχόμενο τῶν μαθημάτων ποὺ προσεφέροντο στὸ πρότυπο σχολεῖο]).

Κυβέρνησιν, παρακαλοῦντες αὐτὴν διὰ τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης, νὰ προμηθευθῇ καὶ διὰ τὸν φωτισμὸν τῶν τέκνων ἡμῶν εἰς ἀλληλοδιδακτικὸς διδάσκαλος, καὶ εἰ δυνατόν νὰ σταλῇ ὁ συμπατριώτης ἡμῶν Κ. Διονύσιος Κορκόδειλος, ὅστις αὐτόθι σπουδάζει...»¹⁴⁵. Ὄντως, ὅταν ὁ Διονύσιος ἐπεράτωσε ἐπιτυχῶς τὴ μετεκπαίδευσή του στὴν ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδο, κατὰ μῆνα Ὀκτώβριου τοῦ 1830¹⁴⁶, τυχὼν διπλώματος δευτέρου βαθμοῦ, ὁ «Πρόεδρος τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς, Διευθυντῆς καὶ Ἐφορος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ Ἐφορος τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου» (Ἀνδρέας Μουστοξυδῆς) σημείωνε σὲ σχετικὸ, πρὸς τὸν «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δ. Παιδείσεως Γραμματέα» (Νικόλαο Χρυσόγελο), ἐγγράφου του: «...μεταξὺ τῶν ὑποτρόφων μας [...] πέντε εὐρέθησαν

145. Βλ. ΚΟΡΔΟΥΛΗ, ὁ.π., σ. 418, ἀπόσπασμα ἐγγράφου (τοῦ ἀρχείου ὀρφανοτροφείου Αἰγίνης τῆς ΕΒΕ) Α2155, τῆς 7^{ης} Αὐγούστου 1830.

146. Ἐπρόκειτο γιὰ τὶς ἐξετάσεις τῆς πρώτης ἐξεταστικῆς περιόδου, περὶ τῶν ὁποίων χρῆσιμα εἶναι ὅσα γράφει ἡ ΚΟΡΚΟΥ, ὁ.π., σ. 113: «Οἱ μετεκπαιδευόμενοι διδάσκαλοι, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ κανονικοὶ μαθηταί, μετὰ τὴν λήξιν τῆς τριμήνου ἐπιμορφώσεώς των, ὑπεβάλλοντο εἰς ἐξετάσεις ἐνώπιον ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τῶν Ἰ. Π. Κοκκῶν καὶ Ἀ. Μουστοξυδῆ. Αἱ πρώται ἐξετάσεις διεξήχθησαν περὶ τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου τοῦ 1830, ἐξητάσθησαν δὲ συνολικῶς 17 σπουδασταί, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων εἶχον ὑπερβῇ τὸ 25^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας των καὶ τινες τούτων ἦσαν ἱερωμένοι. Ἀπαντες μετεξεπαιδεύθησαν δαπάναις τῆς Κυβερνήσεως καὶ πρὸ τῆς λήξεως τοῦ ἔτους εἶχον διορισθῇ ὑπ' αὐτῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἀνδρου, τῆς Τήνου, τῆς Ἰου, τῆς Μήλου, τῆς Μικρομάνης, τοῦ Κρανιδίου καὶ ἀλλαχοῦ». Πρὸς καὶ τὰ ὅσα παρεμφερῶς σημειώνει ὁ Ἀνδρέας Μουστοξυδῆς, στὴν ἀπὸ 31^{ης} Δεκεμβρίου 1830 ἐκδεδῆσθαι τοῦ «πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεῖαν», δημοσιευμένη στὴν ἐφημερίδα Ἡ Αἰγιναία. Ἐφημερίς Φιλολογική, Ἐπιστημονική καὶ Τεχνολογική, ἀριθμ. Α', 15 Μαρτίου 1831, σ. 39: «Τοῦ Προτύπου τούτου Σχολείου, τὸ ὅποιον εἶχε συστηθῇ ἄλλου δι' ὀλίγον καιρὸν, δύο εἶναι αἱ μέχρι τοῦδε ἀποπερατωθεῖσαι τρίμηνοι περίοδοι· εἰς τὴν πρώτην ἦσαν 17 μαθηταί, καὶ εἰς τὴν δευτέραν 15, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ πλείότεροι ἦσαν ἄνδρες, καὶ τινες ἱερωμένοι· ὅλοι δὲ οὗτοι ἔλαβον βοήθειαν χρηματικὴν παρὰ τῆς Κυβερνήσεως. Τὸ τέλος τῆς 6' περιόδου ἤδη ἐγγίζει· ἐκ τῆς πρώτης εἶναι οἱ σταλθέντες διδάσκαλοι εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἀνδρου, τῆς Τήνου, τῆς Ἰου, τῆς Μήλου, τῆς Μικρομάνης καὶ τοῦ Κρανιδίου». Ὁ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, ὁ.π., σ. 367, δημοσιεύει σχετικὸ πῖνακα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο κατὰ τὶς ἐξετάσεις τῆς πρώτης περιόδου (τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1830) ἀπὸ τοὺς 17 ἐξετασθέντες σπουδαστὲς πέτυχαν οἱ 6 καὶ ἀπέτυχαν οἱ 11 [πρὸς καὶ ΜΑΥΡΟΣΚΟΦΗ, ὁ.π., σ. 144]. Ὁ Ἀνδρέας Μουστοξυδῆς, πάντως, στὴν ἀκολοῦθος παρατιθεμένη μαρτυρία του (βλ. τὴν ἐπομένη ὑποσημείωσιν), μνημονεύει ὀνομαστικῶς πέντε μόνον ἐπιτυχόντες: «...μεταξὺ τῶν ὑποτρόφων μας [...] πέντε εὐρέθησαν ἄξιοι τῆς ἐπαγγελίας ταύτης, Γρηγόριος Δεσποτόπουλος, Μιχαὴλ Παπᾶ Κυριάκου, Δ. Κροκόδειλος, Κ. Μενεΐδης καὶ Δημήτριος Σταματιάδης» (βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 1371).

ἄξιοι τῆς ἐπαγγελίας ταύτης, Γρηγόριος Δεσποτόπουλος, Μιχαὴλ Παπα Κυριάκου, Δ. Κροκόδειλος, Κ. Μενεΐδης καὶ Δημήτριος Σταματιάδης· οἱ πρῶτοι τέσσαρες ἐκλέχθησαν διδάσκαλοι τοῦ δευτέρου βαθμοῦ, ὁ δὲ τελευταῖος τοῦ τρίτου [...] ὅσον διὰ τὸν ἄνω εἰρημένον Διονύσιον Κροκόδειλον, ὅστις εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς καλυτέρους, αὐτὸς ζητεῖται ὁμοφώνως ἀπὸ τὴν πατρίδα του Ἄνδρον καὶ ὁ Διοικητὴς αὐτῆς ζητεῖ διδασκάλους, ἀλλ' ἐγὼ τὸν ἀπεκρίθην ὅτι ἔπρεπε νὰ διευθυνθῇ εἰς τὴν ὑπερτέραν ἀρχὴν τῆς Γραμματείας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν νὰ μᾶς καταβῶσι τὰ περὶ τούτου ἀναγκαῖα παραγγέλματα»¹⁴⁷. Ὁ Διοικητὴς Ἄνδρου φαίνεται ὅτι ἐκίνησε ταχύτατα τὴν ὑποδειχθεῖσα διαδικασία, δοθέντος ὅτι μετὰ μία ἐβδομάδα ὁ ἐπὶ τῆς Δ. Παιδεύσεως Γραμματεὺς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ἐφόρο τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου, ἐντέλλεται: «Ὁ Διοικητὴς Ἄνδρου ζητεῖ δύο Ἀλληλοδιδασκάλους διὰ τὰ Σχολεῖα τῆς Νήσου ἐκείνης· ἐμπορεῖτε νὰ στείλετε πρὸς τὸ παρὸν τὸν κύριον Διονύσιον Κροκόδειλον, ἕως νὰ προετοιμασθῶσι καὶ ἄλλοι εἰς τὸ Τυπικὸν Σχολεῖον»¹⁴⁸. Κατὰ τοὺς ὑπολοίπους ὁκτὼ μῆνες ὁ Διονύσιος μνημονεύεται πράγματι ὡς «διδάσκαλος τῆς κατὰ τὸ Κάτω Κάστρον, τμήμα πρωτεύον τῆς Ἄνδρου, ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς»¹⁴⁹, ὅπου εὐσυνειδήτως ἐργάζεται με μεμαρτυρημένα λαμπρὰ ἀποτελέσματα¹⁵⁰. Δυστυχῶς, ὅμως, τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τοῦ λειτουργήματός του

147. Βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, ὁ.π., σσ. 1371-1372, ἔγγραφο ἀπὸ 3^{ης} Ὀκτωβρίου 1830.

148. Βλ. αὐτόθι, σ. 1396, ἔγγραφο ἀπὸ 10^{ης} Ὀκτωβρίου 1830. Νὰ παρατηρηθεῖ, βεβαίως, ὅτι βάσει τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου ὁ Διονύσιος καταλέγεται στοὺς πρώτους ἀλληλοδιδασκάλους (ἀπὸ τοὺς μετεκπαιδευθέντες στὸ πρότυπο σχολεῖο) ποὺ ἡ Κυβέρνηση διόρισε στὴν ἐπαρχία· ἂν καὶ –ἐξ ὧσων γνωρίζουμε– ἐλλείπουν σχετικὲς μαρτυρίες, δὲν ἀποκλείεται ὁ Διονύσιος νὰ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὸν χρονικῶς πρῶτο διορισθέντα «μαθητοδιδάσκαλο» τῆς συγκεκριμένης κατηγορίας, δοθέντος, μάλιστα, ὅτι ὁ Νικόλαος Χρυσόγελος στὴ συνέχεια τοῦ ἐν λόγῳ ἐγγράφου του παρέχει πρὸς τὸν Ἀ. Μουστοζύδη τὶς ἀκόλουθες γενικὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῶν διπλωμάτων καὶ τὸν τελικὸ διορισμὸ τῶν ἐφ' ἐξῆς ἀποσταλθεσμένων διδασκάλων: «Οἱ ἀποστελλόμενοι διδάσκαλοι ἀρκεῖ νὰ ἐφοδιαζώνται πρὸς τὸ παρὸν μὲ ἀποδεικτικὰ τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ὅταν ὁ ἐπιθεωρητὴς ἐπισκεφθῇ ἕκαστον σχολεῖον θέλει δίδει τὰ ἀναγκαῖα ἐνδεικτικὰ, δυνάμει τῶν ὁποίων θέλει λαμβάνει ἕκαστος τὸ ἀνήκον δίπλωμα. Τὸ μέτρον τοῦτο συμβάλλει εἰς τὸ νὰ κάμῃ τοὺς διδ. ἐπιμελεστέρους καὶ προσεκτικωτέρους εἰς τὴν προσαρμογὴν τῆς μεθόδου, χωρὶς τῶν ὁποίων δὲν ἐλπίζουν ν' ἀναγνωρισθῶν ὡς διδάσκαλοι» (αὐτόθι). Πρβλ. σχετικῶς καὶ ΚΟΡΚΟΙ, ὁ.π., σσ. 115-116.

149. Βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 1629, ἀπόσπασμα ἐγγράφου (ἀπὸ 19^{ης} Ἰανουαρίου 1831) τοῦ Διοικητοῦ Ἄνδρου πρὸς τὴ Γραμματεία Δ. Παιδείσεως.

150. Βλ. ἐνδεικτικῶς τὴν ἐκθεση τῆς διδασκτικῆς δραστηριότητός του [κατὰ τὸ πεν-

παρακωλύουν ανακύψαντα προβλήματα οικονομικής φύσεως· λεπτομέρειες της υποθέσεως διεκτραγωδεῖ ὁ ἴδιος σὲ διασωθεῖσα σχετική ἐπιστολή του¹⁵¹:

«Πρὸς τὴν Σ. Γραμματεῖαν τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως κ.τ.λ.

»Διδαχθεῖς εἰς τὸ ἐν Αἰγίνῃ πρότυπον τὸ κατὰ τριμηνίαν παραδιδόμενον τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μάθημα, καὶ ἐφοδιασθεῖς μὲ τὸ δίπλωμα τοῦ δευτέρου βαθμοῦ, ἔλαχον τὸν κλῆρον τοῦ νὰ διδάξω τοὺς παῖδας τῆς γῆς τῆς γεννήσεώς μου.

»Εὐτυχῆς κατὰ τοῦτο καὶ εὐχάριστος διὰ τὸν μισθόν, ὅστις διωρίσθη εἰς τὸν βαθμὸν μου φοίν. 100, παρ' ἐλπίδα εἰδοποιήθη παρὰ τοῦ Διοικητοῦ, ὅτι μόνον ἐξήκοντα φοίνικας θὰ λαμβάνω παρὰ τῆς Σ. Κυβερνήσεως¹⁵².

τάμηνο Νοεμβρίου 1830 ἕως Μαρτίου 1831], δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, ὁ.π., σσ. 1755-1757. Γιὰ τὶς ἐν γένει διδακτικὰς ἱκανότητες τοῦ Διονυσίου λίαν ἐπαινετικῶς ἐκφράζεται, ἐπιπροσθέτως, ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, σὲ ἐπιστολή του (ἀπὸ 26^{ης} Ἰουνίου 1831) πρὸς τὴν Γραμματεία τῆς Δ. Παιδείσεως: «... ὁ ἱεροδιάκονος Διονύσιος Κροκόδειλος [...] ἐδείχθη φρονίμου καὶ καλλίστης διαγωγῆς καὶ τὸν ὅποιον εἶδον ἐγὼ ὁ ἴδιος εἰς τὸ σχολεῖον τῆς πατρίδος τοῦ Ἀνδρου, ὅπου χαίρει τὴν ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸν ὑπόληψιν, ἐξακολουθῶν τὸ χρέος του ἐπὶ πέντε μῆνας, μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ σχολείου, διδάσκων μὲ ἀκάματον ζῆλον ἑκατὸν δώδεκα μαθητάς [...] Νομίζω λοιπὸν ὅτι εἶναι δίκαιον εἰς αὐτὸν τὸν διδάσκαλον, ἓνα τῶν καλυτέρων ἐκ τῶν ὅσους ἔχομεν ἄχρι τῆς παρούσης...» (βλ. αὐτόθι, σ. 1972).

151. Βλ. αὐτόθι, σσ. 1973-1974.

152. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὅλο θέμα ἀνέκυψε ἐνωρίς, ἤδη ἀπὸ τὸν τρίτο μῆνα τῆς ἐργασίας τοῦ Διονυσίου στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τῆς Ἀνδρου. Ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω ἐγγράφο (τῆς 19^{ης} Ἰανουαρίου 1831) τοῦ Διοικητοῦ Ἀνδρου καὶ Κέας Ν. Γαζέτη πρὸς τὴ Γραμματεία Δ. Παιδείσεως, ὁ Διονύσιος εἶχε ἀπὸ 15^{ης} Ἰανουαρίου 1831 ἐπιστημάνει τὸ διττὸ οἰκονομικὸ ἔλλειμμα· ὑλικῆς ὑποδομῆς τῆς σχολῆς καὶ μισθοῦ τοῦ διδασκάλου: «Ὁ Κύριος Διονύσιος Κροκόδειλος, διδάσκαλος τῆς κατὰ τὸ Κάτω Κάστρον, τμήμα πρωτεύον τῆς Ἀνδρου, ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς, δι' ἐγγράφου του πρὸς τὴν Διοίκησιν ὑπὸ τὰς 15 τρέχοντος ἐκθέτει τὴν ἀπορίαν καὶ ἀμνηχανίαν του νὰ βάλῃ εἰς πρᾶξιν τὸν ὁδηγὸν χωρὶς τοῦ ἀπαιτουμένου ὀργανισμοῦ τοῦ ὑλικοῦ τῆς σχολῆς, δι' ἔλλειψιν χρηματικῶν μέσων, κ' ἐξαιτεῖται νὰ προτραπῇ ἢ ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς Νήσου ταύτης προϋπάρχουσα ἐπιτροπὴ διὰ νὰ οἰκονομήσῃ χρήματα καὶ διὰ τὸν ρηθέντα ὀργανισμόν, καὶ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν μηνιαίων αὐτοῦ μισθῶν [...] Ἐπομένως τούτων δεόν νὰ γινώσκῃ ἡ Γραμματεία ὅτι ὁ προρρηθεὶς διδάσκαλος Κ. Κροκόδειλος ἀπαιτεῖ φ. 100 κατὰ μῆνα διὰ μισθόν του ἀπὸ

τὴν ἐπιτροπὴν τῶν σχολείων, ἤτοι φ. 1200 κατ' ἔτος, ἐνῶ ὁ τῆς Ἑλληνικῆς κ. Γρηγόριος Ροΐδης [ὁ μέχρι πρότινος, δηλαδή, διδάσκαλος τοῦ Διονυσίου, ὅπως ἤδη ἀνωτέρω (ὑποσημ. 142) ἐπιστημάνθηκε] λαμβάνει ἐτησίως φ. μόνον 1000 κ' ἐκ τῶν ὁποίων στερεῖται ἱκανὸν μέρος ἔτι. Διὰ τοσοῦτου μηνιαίου μισθοῦ ἤθελον ἐξοικονομεῖσθαι δύο ἢ καὶ πλείω ἀλληλοδιδασκτικὰ ἐνταῦθα, ἀφοῦ οἱ διδάσκοντες εἶναι Ἄνδριοι καὶ Ἰερωμένοι καὶ ὁ κ. Κροκόδειλος χωρὶς νὰ συμφωνήσῃ περὶ τοιαύτης ποσότητος μετὰ τινος εἶναι παράλογον πῶς κάμνει τοιαύτην ἐπίμονον ἀπαίτησιν ἤδη, ἐνῶ βλέπει καὶ τὴν χρηματικὴν ἔλλειψιν εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα του» (βλ. αὐτόδι, σσ. 1629-1630). Μὲ ἀφορμὴ τῆ συγκεκριμένη ἀναφορά, τὸ θέμα ἐτέθη ὑπ' ὄψιν τοῦ Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδίστρια, ποὺ σχετικῶς πρὸς τὴν ἀμοιβὴ τοῦ ἀλληλοδιδασκάλου ἀποκρίνεται, κατὰ τὴν 28^η Ἰανουαρίου 1831, διὰ τῶν ἀκολούθων: «Ἐπιθυμοῦντες δὲ νὰ ἐνθαρρύνωμεν καὶ σὲ καὶ τοὺς ὑπὸ τὴν Διοίκησίν σου, ἀναδεχόμεθα τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου πρὸς φοίιν. ἐξήκοντα, Ν. 60, κατὰ μῆνα, λογιζομένους ἀφ' ἧς ἡμέρας ἔκαμεν ἀρχὴν τῶν χρεῶν του...» (βλ. αὐτόδι, σσ. 1668-1669), ἀπάντησιν ἡ ὁποία κοινοποιήθηκε στὸν Διοικητὴ Ἄνδρου τὴν 29^η Ἰανουαρίου 1831, δι' ἐγγράφου τοῦ Γραμματέως τῆς Δ. Παιδεύσεως, μὲ τὴν ἐπομένη ἐπιπρόσθετη παρατήρησιν: «Ἐκ τοῦ ἐπισήμου τῆς Σ. Κυβερνήσεως πληροφορεῖσθε ὅτι ἡ Α. Ἐξοχότης εὐηρεστήθη νὰ ἀναδεχθῇ τὸν μισθὸν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου κυρίου Κροκοδείλου, πρὸς φοίιν. 60 κατὰ μῆνα. Τοῦτο θέλετε κοινοποιήσῃ πρὸς τὸν διδάσκαλον τοῦτον, ὅστις, ὡς φαίνεται, ἐπεριδόμενος εἰς τὴν προεκδοθεῖσαν πράξιν τῆς Κυβερνήσεως, ζητεῖ τὸν μισθὸν τοῦ Β^{ου} βαθμοῦ, ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις διὰ τὴν χρηματικὴν τοῦ ταμείου ἀπορίαν δὲν ἠμπορεῖ νὰ πληρῶνῃ τοιούτους μισθοὺς, μῆτε ὁ κύριος Διονύσιος πρέπει νὰ φαίνεται πραγματευόμενος τὴν ἰδίαν ὀφέλειαν μετὰ τῶν συμπατριωτῶν του» (βλ. αὐτόδι, σ. 1669 [περὶ τῶν ἀνὰ βαθμὸ καθορισμένων -ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Νικόλαο Χρυσόγελο- μισθῶν τῶν ἀλληλοδιδασκάλων βλ. ΚΟΙΚΟΙ, ὅ.π., σ. 118, ὑποσημ. 3 (αὐτόδι, σ. 114, σχολιάζοντας καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μνημονευομένη διαβάθμισιν τῶν διπλωμάτων τῶν ἀλληλοδιδασκάλων)- γενικῶς γιὰ τὰ μισθολογικὰ προβλήματα τῶν διδασκάλων πρβλ. καὶ ΜΑΥΡΟΣΚΟΪΦΗ, ὅ.π., σσ. 340-346. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗ, ὅ.π., σσ. 282-286]). Ἡ τροπὴ τῆς ὑποθέσεως, ποὺ ἐξελίχθηκε κατὰ τὴν ἀρχικὴ πρότασιν τοῦ Διοικητοῦ Ἄνδρου, προκάλεσε, θεβαίως, τὴν εὐλογητὴ ἀγαλλίασιν τοῦ τελευταίου, ὁ ὁποῖος, πάντως, στὴν ἀπὸ 4^{ης} Μαρτίου 1831 (ἀργοπορημένη) ἀπάντησίν του πρὸς τὴ Γραμματεῖα Δ. Ἐκπαιδεύσεως μεριμνᾷ καὶ γιὰ τὴν, κατὰ τὸ συμφωνημένον πλεόν ποσόν, πληρωμὴ τῶν δεδουλευμένων τοῦ διδασκάλου Διονυσίου: «Οὐ μόνον ἐμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπάσης τῆς Κοινότητος Ἄνδρου εἶναι ἄπειροι καὶ ἀνεξάλειπτοι αἱ εὐγνωμοσύναι καθαρῶς χρεωστούμενοι πρὸς τὴν Α. Ε. τὸν σέβ. Κυβερνήτην, ὅστις, ὡς φιλοστοργότατος πατὴρ, διὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς ἐξαιτουῦντας τὴν κηδεμονικὴν προστασίαν του εἰς σύστασιν κοινωφελῶν καταστημάτων, ἀνεδέχθη αὐδὺς καὶ τὴν πληρωμὴν τοῦ ἐνταῦθα ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου πρὸς φοίνικας 60 κατὰ μῆνα [...] Ἐπομένως ἀναφέρω, ὅτι προειδοποίησα καὶ τὸν ἀλληλοδιδασκτικὸν διδάσκαλον κ. Διονύσιον Κροκόδειλον, νὰ μὴν ἀπαίτῃ πλεόν τῶν φοίνικων 60 διὰ μισθόν του κατὰ μῆνα, εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα του διδασκῶν καί, κατὰ τὴν αἵτησίν του, ἐπισυνάπτω τοὺς ἐλέγχους τῆς μηνιαίας καταστάσεως τοῦ σχολείου του διὰ τὸν παρελθόντα Φεβρουάριον καὶ τὸν γενικὸν ἐπίσης τῆς τριμηνιαίας, ἤτοι ἀπὸ α' Νοεμβρίου 1830 ἕως τέλους Ἰανουαρίου 1831, καὶ

»Εν ᾧ ὀφείλω εὐγνωμοσύνην βαθεῖαν πρὸς τὴν Σ. Κυβέρνησιν διὰ ταύτην τὴν πρὸς τὴν πατρίδα μου εὐεργεσίαν της, δὲν δύναμαι ὅμως νὰ μὴ παραπονεθῶ διὰ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ διωρισμένου μισθοῦ καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς πληρωμῆς ἄχρι τοῦδε.

»Σ. Γραμματεία! Βεβαιωθῆτε, ὅτι ὀκτῶ μῆνας ἤδη κοπιᾶζω χωρὶς νὰ λάβω οὐδ' ὀβολόν, ὅστις ἀπὸ μόνον τὸ ἔργον τοῦτο περιμένω τὸν πόρον τῆς ζωῆς μου, μηδὲν ἄλλο ἐπαγγελλόμενος.

»Διὰ τοῦτο, ἀνυγνέχθην καὶ προλαβόντως πρὸς τὴν Σ. Γραμματείαν καὶ ἤδη ἐπανειλημμένως παρακαλῶ εὐσεβάστως τὴν Σ. Γραμματείαν ταύτην νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ πληροφορηθῇ, ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἔχει κανέν ἄλλο ὄφελος ὁ διδάσκαλος, οὔτε κοινῶς, οὔτε ἰδίως, εἰμὶ τὸν μισθόν του, καὶ οὕτω ν' ἀποφασίσῃ, εἰ δυνατόν, τοὺς 100 φοίνικας διὰ μισθόν μου καὶ νὰ μοι δίδωνται ἐνταῦθα παρὰ τοῦ Διοικητοῦ, καθὼς δίδονται καὶ εἰς τὸν τῆς Μυκόνου παρὰ τοῦ ἐκεῖσε Διοικητοῦ.

»Ἀναπαρακαλῶ τὴν Σ. Γραμματείαν διὰ τὴν ἐξόφλησιν τῶν δεδουλευμένων μισθῶν μου, διότι λιμοκτονῶ.

παρακαλῶ τὴν σεβ. Γραμματείαν νὰ διατάξῃ τὰ εἰκότα περὶ τῆς ἐξοφλήσεως τῆς δεδουλευμένης τριμηνίας του, μέχρι τέλους Ἰανουαρίου 1831» (βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, ὅ.π., σσ. 1751-1752). Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία, πρὸς τὸ παρὸν γνωστή, μαρτυρία τῶν πηγῶν, κατὰ τὴν 26^η Ἰουνίου 1831 ἢ ὡς τότε ὀκτάμηνη ἐργασία τοῦ Διονυσίου δὲν εἶχε ἀκόμη πληρωθεῖ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἔγγραφο τοῦ Α. Μουστοξυδῆ, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ παρατιθεμένη ἐδῶ ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου κοινοποιεῖται πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Δ. Παιδείσεως, παραλλήλως δὲ ἀποδίδονται στὸν διδάσκαλο καὶ τὰ δίκαια εὐσημα : «Ἡ συνείδησίς μου μὲ ὑποχρεοῖ μ' ὅλον τοῦτο νὰ κάμω τὴν παρατήρησιν, ὅτι τινὲς ἐκ τῶν εἰς διάφορα σχολεῖα ἀποσταλέντων ἡπατήθησαν κατὰ τινὰ τρόπον π.χ. ὁ ἱεροδιάκονος Διονύσιος Κορκόδειλος, ὅστις ἐδείχθη φρονίμου καὶ καλλίστης διαγωγῆς καὶ τὸν ὁποῖον εἶδον ἐγὼ ὁ ἴδιος εἰς τὸ σχολεῖον τῆς πατρίδος του Ἀνδρου, ὅπου χαίρει τὴν ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸν ὑπόληψιν, ἐξακολουθῶν τὸ χρέος του ἐπτά μῆνας, μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ σχολείου, διδάσκων μὲ ἀκάματον ζῆλον ἑκατὸν δώδεκα μαθητάς, δὲν ἔλαβεν ἀκόμη οὔτε λεπτόν, καί, ἐν ᾧ οἱ μαθηταὶ του προσοδεύουν, ἐκεῖνος στερεῖται τοῦ μισθοῦ του, ἐκ τοῦ ὁποίου περιμένει νὰ τραφῇ καὶ νὰ ἐνδύθῃ μὴ μετερχόμενος ἄλλο τι ἔργον. Νομίζω λοιπὸν ὅτι εἶναι δίκαιον εἰς αὐτὸν τὸν διδάσκαλον, ἓνα τῶν καλυτέρων ἐκ τῶν ὅσους ἔχομεν ἄχρι τῆς παρούσης, ἢ νὰ τὸν προσδιορισθῶσιν ἑκατὸν φοίνικας κατὰ μῆνα, ἢ νὰ τὸν πληρωθῶσιν οἱ ἐξήκοντα, τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ λάβῃ διὰ τοὺς παρελθόντας μῆνας, καὶ νὰ τὸν προστεθῶσι τοὐλάχιστον, ὡς ἀλλαχοῦ συνειδίξεται, τινὰ εἶδη τροφῆς πρὸς ἰδίαν του συντήρησιν. Ὅθεν ἐσωκλείω τὴν ὁποίαν μοι ἀπέστειλε πρὸς τὴν Γραμματείαν ἀναφοράν του καὶ παρακαλῶ αὐτὴν νὰ τὴν σκεφθῇ ὅσον τάχιστα» (βλ. αὐτόδι, σσ. 1972-1973).

»Καὶ μένω μὲ σέβας βαδύτατον

»Ὡς ἄνδρῳ τῇ 17 Ἰουνίου 1831

»Εὐπειθέστατος καὶ ὑποκλινέστατος δοῦλος ὁ διδάσκαλος τῆς ἐν πόλει Δημοσίου ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς

»Διονύσιος Κορκοδείλος».

Δεδομένων αὐτῶν τῶν δυσκολιῶν (ἀλλὰ καὶ τῶν κατ' ἐκείνη τὴ χρονικὴ περίοδο ἱστορικῶν συγκυριῶν: ἐπισυμβάσα δολοφονία τοῦ Καποδίστρια καὶ σταδιακὴ μετ' αὐτὴν ἀποδιοργάνωση τῶν πραγμάτων), ὁ Διονύσιος φαίνεται πὼς ἀναζήτησε στὴ συνέχεια ἄλλες βιοποριστικὰ διεξόδους· οἱ πρὸς τὸ παρὸν ἐντοπισθεῖσες ἐνδείξεις τὸν φέρουν (ἀνάμεσα καὶ σὲ ἄλλες ἀσχολίες του) ἐργαζόμενο στὴν Ἄνδρο ὡς γραμματικό, εἴτε σὲ ἰδιωτικὸ ἐπίπεδο εἴτε κυρίως στὸ ἐν τῷ μεταξὺ συσταθὲν ὀρφανοτροφεῖο τοῦ Θεοφίλου Καίρη¹⁵³, ὅπου καὶ ἄδραξε τὴν εὐκαιρίαν γιὰ νὰ διευρύνει περαιτέρω τὶς γνώσεις του¹⁵⁴. Ἐάν, τέλος, ληφθεῖ παραλλήλως ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ μεταγενέστερη ἐκούσια ἀποβολὴ τοῦ ἱεροδιακονικοῦ σχήματος (κατόπιν τῆς ὁποίας καὶ ἐνυμφεύθη, ἀποκτήσας πέντε τέκνα)¹⁵⁵, ἡ ἐπομένη εἰκοτολογία ἀποκτᾷ εὐλογα ἐρείσματα· ἡ ἐν ἐξελίξει ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο Διονυσίου τοῦ Κορκοδείλου ἴσως μᾶς ἐπιφυλάσσει ἀρκετὰς ἀκόμη ἐκπλήξεις¹⁵⁶.

153. Σημειωτέον ὅτι κάποιοι συσχετισμοὶ μεταξὺ Διονυσίου Κορκοδείλου καὶ Θεοφίλου Καίρη μαρτυρεῖται καὶ παλαιότερα, ὅταν ὁ πρῶτος μνημονεύεται σὲ «κατάλογο συνεισφορᾶς φιланθρωπῶν [...] ὑπὲρ τοῦ φιλανθρωπικοῦ καταστήματος» τοῦ δευτέρου, μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι προσέφερε 50 γρόσια. Τὴ σχετικὴ μαρτυρία δημοσιεύει (ἀναδημοσιεύοντας τὸν ἐν λόγῳ κατάλογο ἀπὸ τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδας) ὁ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, ὅ.π., σ. 868.

154. Βλ. τὶς σχετικὰς μαρτυρίες συγκεντρωμέναις στὸ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, ὅ.π., σσ. 56-57 καὶ 85-88 (ὑποσημ. 30-39) [= σσ. 8-9 καὶ 38-41 τοῦ ἀνατύπου].

155. Βλ. αὐτόδι, σσ. 57 καὶ 88 (ὑποσημ. 40-42) [= σσ. 9 καὶ 41 τοῦ ἀνατύπου].

156. Περί τοῦ ἐν λόγῳ Διονυσίου βλ. πλέον καὶ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Ἀνδριῶτες ἐκπαιδευτικοὶ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, σσ. 274-280. Πρὸς βλ. καὶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀνδρός, σσ. 62-65.

Ἡ προηγηθεῖσα πολὺ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν ἐνδιαφερουσῶν, ὅπως δὴποτε, μουσικολογικῶν μαρτυριῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς συλλογές μουσικῶν χειρογράφων δύο μόνον ἐλληνικῶν νήσων, ἐπιτρέπει, νομίζουμε, τὴ συνειρμικῶς ἀναδυομένη εἰκασία ὅτι πολὺ περισσότερα ὠφέλιμα ἢ καὶ ἄγνωστα ἀκόμη στοιχεῖα θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ καταλογογράφηση τοῦ συνόλου τῶν μουσικῶν χειρογράφων τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος. Κάλλιστα, ὡς ἐκ τούτου, προσήκει νὰ καταστρέψουμε, στὸ σημεῖο αὐτό, τὸν λόγο συνυπογράφοντας τὶς ἀκόλουδες παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη: «Ὁ ἀρίφνητος, πράγματι, πλοῦτος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐλληνικοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ παρέμενε, μέχρι πρὶν δύο δεκαετίες, στὴν ἀχλὺ τῆς λήθης, σχεδὸν ἀκατάγραφος καὶ ὁπωςδὴποτε ἀναξιοποίητος [...] Ἡ ἐπιστήμη τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας θράδυνε πολὺ ν' ἀναπτυχθεῖ, ἀλλ' εὐτυχῶς, θαρρῶ, ὅχι τόσο ὥστε νὰ τὴν προφτάσει καὶ νὰ τὴν ἐμποδίσει ἡ νύκτα ἢ ζοφερὴ καὶ ἀσέληνη τῆς ἀπεμπολήσεως τῆς μουσικῆς μᾶς ἐκφράσεως καὶ τῆς παντελοῦς μουσικῆς ἀλλοτριώσεώς μας. Κι ἔλειπε τὸ κυριότατο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης: ἡ γνώση, δηλαδὴ, τοῦ πηγαίου ὕλικου. Τὸ πλήρες περιεχόμενο αὐτῶν τῶν κωδίκων τὸ ἀποκαλύπτει τώρα ἡ ἀναλυτικὴ καταλογογράφηση στοὺς εἰδικοὺς μουσικοὺς καταλόγους ποὺ ἐκπονοῦνται καὶ δημοσιεύονται. Τὸ ἔργο εἶναι μεγάλο καὶ ἐπίπονο, καὶ ἄμποτε νὰ ὀλοκληρωθεῖ καὶ γιὰ τὰ ἑπτὰ περίπου χιλιάδες χειρόγραφα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας, ποὺ ὑπολογίζεται ὅτι σώζονται στὸν κόσμον»¹⁵⁷.

157. Βλ. ΣΤΑΘΗ, Ἡ τῶν ἤχων τερπνότης, σ. 88.